

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ
ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

9(47.92)
Կ-63

ԱՐՄՑԱՆ

27

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

М. НЕРСИСЯН
КАНДИДАТ ИСТОРИЧ. НАУК

НАРОДНИЧЕСКИЕ
ОРГАНИЗАЦИИ
В ЗАКАВКАЗЬЕ

Handwritten signature

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН
1940

19 AUG 2011

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ.—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.22)

Ն - 63

Handwritten initials

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
ՊԱՏՄ. ԳԻՏ. ԹԵԿՆԱԾՈՒ

24 JAN 2006

ՆԱՐՈՒՆԻԿԱԿԱՆ
ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԱՐՄՖԱՆ-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ
1940

11.07.2013

4549

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության վորոշմամբ:

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա աշխատությունն մեջ քննության յենթակա հարցը՝
նարողնիկական խմբակներն Անդրկովկասում՝ կարևոր նշանակու-
թյուն ունի Անդրկովկասի ժողովուրդների հեղափոխական շար-
ժունների ու հասարակական մտքի զարգացման պատմություն հա-
մար: Այդ նշանակալից հարցը, սակայն, մինչև որս չի լուսա-
բանվել և՛ մարքսիստական, և՛ վոչ մարքսիստական պատմագրու-
թյան կողմից: Ներկա աշխատությունն առաջին գիտական ու-
սումնասիրությունն է այդ մասին՝ վոչ միայն մեղանում, այլև
ընդհանրապես:

Իր աշխատությունն ընկեր Ներսիսյանը գրել է ինչպես
առաջներում հրապարակված նյութերի, տպագրված ու անտիպ
առանձին հոշերի, այնպես ել վերջին տարիների ընթացքում
խորհրդային Միության զանազան քաղաքների արխիվներում իր
կողմից հայտաբերված արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա:
Մինչև որս անհայտ այդ փաստաթղթերից մի քանիսը մենք ավե-
լորդ համարեցինք զետեղել վորպես հավելված:

Ընկեր Ներսիսյանի աշխատանքը նպատակ չունի տալ ընդ-
հանրապես Անդրկովկասյան նարողնիկության, վորպես իդեա-
կան հոսանքի, պատմությունը, այլ միայն Անդրկովկասում գոր-
ծող նարողնիկական խմբակների պատմությունը: Հենց այդ պատ-
ճառով ել աշխատությունն մեջ միայն հիշատակվում են Անդր-
կովկասցի նարողնիկ ուսանողների կողմից հիմնված այն խմբակ-
ները («Կովկասցիներ», «Յառմո»), վորոնք գործել են Անդր-
կովկասից դուրս՝ Պետերբուրգում և Ցյուրիխում:

Ընկեր Ներսիսյանի աշխատությունը տալիս է հարուստ
և նոր նյութեր նաև 1860-1880-ական թվականների հայ հեղա-
փոխական ռազմոչին ինտելիգենցիայի մասին: Այդ տեսակետից
նրա աշխատությունը կարևոր և արժեքավոր գործ է վոչ միայն
Անդրկովկասյան նարողնիկության, այլև 19-րդ դարի հայ հա-
սարակական մտքի զարգացման պատմության համար ընդհանրա-
պես:

4
2695
40

ОТ ИНСТИТУТА

Рассматриваемый в данной работе вопрос — народнические организации в Закавказье — имеет важное значение для истории революционного движения и развития общественной мысли народов Закавказья. Однако, этот вопрос до настоящего времени оставался не исследованным как со стороны марксистской, так и немарксистской историографии. Данная работа является первым научным исследованием, трактующим эту проблему.

Свою работу тов. Нерсисян написал, взяв в основу как ранее опубликованные материалы, изданные и не изданные воспоминания, так и документы, обнаруженные им в последние годы в разных архивах Советского Союза. Некоторые из этих неопубликованных до сих пор документов мы сочли нелишним поместить в приложении.

Работа тов. Нерсисяна не имеет целью дать историю народничества в Закавказье, как идейного течения вообще, она дает лишь историю народнических *организаций*, действовавших в Закавказье. Именно поэтому в работе упоминается лишь о тех кружках („Кавказцы“, „Ярмо“), организованных закавказскими студентами — народниками, которые действовали вне Закавказья — в Петербурге и в Цюрихе.

Работа тов. Нерсисяна дает богатые и новые материалы также об армянской разночинной революционной интеллигенции 1860—1880-ых годов. С этой точки зрения эта работа представляет важный и ценный труд не только по вопросу о народничестве в Закавказье, но и по вопросу истории развития армянской общественной мысли XIX века.

1870—1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԱՐՈՂՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱԶՆՈՁԻՆ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՆ

Վերպես ուրույն քաղաքական հոսանք, նարոդնիկությունը հանդես յեկավ անցյալ դարի 60-ական թվականների վերջերին: Հեղափոխական ռազմոչին (տարաստիճան) ինտելիգենցիայի շարքերում ձևակերպված և մինչև վերջն ել գրեթե բացառապես նրա հետ կապված այդ հոսանքը, սակայն, առանձնապես ծավալ ստացավ և հասարակական-քաղաքական ուժ դարձավ միայն 1870—80-ական թվականներին: Մոտավորապես 80-ական թվականներին յերկրորդ կեսին հեղափոխական նարոդնիկությունը կապիտալիզմի դարգացման և գյուղացիության բացահայտ շերտավորման հետևանքով իր տեղը զիջեց լիբերալ նարոդնիկությանը, վորն արդեն հեղափոխական պայքարի անհրաժեշտությունը բացասող սեակցիոն հոսանք եր:

1870—80 թ. թ. նարոդնիկությունը միատարր չեր: Նա բաղկացած եր մի շարք խմբակներից և ուղղություններից, վորոնք ինչպես տեսական, այնպես ել պրակտիկ-տակտիկական հարցերում կանոնած եյին թեև, իհարկե, վոչ սկզբունքային, բայց այնուամենայնիվ տարբեր դիրքերի վրա: 1870—80 թ. թ. նարոդնիկության մեջ, որինակ, գրեթե միաժամանակ, տեղ եյին գտել տակտիկական տարբեր հայացքներ պաշտպանող Լավրովի, Բախունինի և Տկաչովի կողմնակիցները:

1870—1880 թ. թ. նարոդնիկությունն ունեցավ զարգացման յերեք ետապ: Առաջին ետապը, վորը ժամանակագրական կարգով համարվում և 1870-ական թվականների առաջին կեսը, բնորոշ և նրանով, վոր նարոդնիկական շարժման մեջ տիրապետողները խաղաղ պրոպագանդայի կողմնակիցներն եյին (Զալկովսկու, զորգուշինի խմբակները): Յերկրորդ ետապն ընդգրկում և 1870-ական թվականների յերկրորդ կեսը: Հեղափոխական նա-

բողոքները իր զարգացման այս յերկրորդ ետապում տիրապետողները բունտարներն եյին, վորոնք փորձում եյին գյուղացիական հեղափոխական յեղույթներ ու բունտեր կազմակերպել (Ստեֆանովիչ, Դեյչիչ, Բոխանովսկի և այլն): 1880-ական թվականների յերկրորդ կեսին հեղափոխական նարոդնիկությունն ապրեց իր զարգացման յերրորդ և վերջին ետապը: Այդ ետապում արդեն տիրապետողը տեղորոշական հոսանքն եր («Նարոդնայա Վոլյա»):

Չնայած իր վոչ միատարրությանը և իր զարգացման այս յերեք ետապների առկայությանը՝ 1870—80-ական թվականների նարոդնիկությունը Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ հանդես ե գալիս վորպես մի առանձին, ուրույն և ամբողջական հասարակական-քաղաքական հոսանք: Նա վորպես այդպիսին հանդես ե գալիս շնորհիվ իր ընդհանուր, ամբողջական տեսության, նպատակադրման և սոցիալ-դասակարգային բովանդակության:

Ի՞նչ եր 1870—80 թվականների նարոդնիկության տեսությունը, նրա աշխարհայացքը: Այս հարցին սպառիչ պատասխան ե տալիս Վ. Ի. Լենինը «Մենք ի՞նչպիսի ժառանգությունից ենք հրաժարվում» իր հայտնի աշխատության մեջ:

«Նարոդնիկությունն ասելով,—գրում ե Լենինը,—մենք հասկանում ենք հայացքների մի սիստեմ, վորն իր մեջ հետևյալ յերեք գծերն ե պարունակում.

1. Կապիտալիզմը Ռուսաստանում անկում, ռեգրես համարելը: Այստեղից՝ կապիտալիզմի կողմից դարավոր հիմունքների «բեկվելը» «կասեցնելու», «կանգնեցնելու», «դադարեցնելու» ձգտումներն ու ցանկությունները և այլ ռեակցիոն վայնասուններ:

2. Ընդհանրապես ռուսական տնտեսակարգի և մասնավորապես գյուղացու՝ իր համայնքով, արտելով և այլն, ինքնագոյության մեղադրումը: Ռուսական տնտեսական հարեբությունների նկատմամբ հարկավոր չեն համարվում կիրառել ժամանակակից գիտության կողմից մշակված հասկացողությունները հասարակական տարբեր դասակարգերի և նրանց կոնֆլիկտների մասին: Համայնական գյուղացիությունը գիտվում ե վորպես մի ինչ-վոր բարձրագույն, լա-

վագույն բան կապիտալիզմի համեմատությամբ. այստեղից առաջ ե գալիս «հիմունքների» իդեալացումը: Գյուղացիության շրջանում ժխտվում և սքողվում են միայն այն հակառությունները, վորոնք հատուկ են ամեն մի ապրանքային և կապիտալիստական տնտեսության, ժխտվում ե այդ հակառությունների կապը նրանց ավելի զարգացած ձևի հետ կապիտալիստական արդյունաբերության և կապիտալիստական հողագործության մեջ:

3. Յերկրի «իմտելիզնցիայի» և իրավական-ֆալաֆական հաստատությունների՝ հասարակական վորոշ դասակարգերի նյութական շահերի հետ յեղած կապի անտեսումը: Այդ կապի ժխտումը, այդ սոցիալական գործոնների մատերիալիստական բացատրության բացակայությունը հարկադրում ե նրա մեջ տեսնելու մի ուժ, վորն ընդունակ ե «պատմությունն ուրիշ գծով քարշ տալու»¹:

Տալով նարոդնիկության աշխարհայացքին այս բնորոշումը, Լենինն ավելացնում ե, վոր այդ բնորոշումը հավասարաչափ վերաբերում ե բոլոր տեսակ նարոդնիկներին, ինչպես լիբերալ նարոդնիկությանը, նույնպես և 1870—80 թ. թ. նարոդնիկությանը: Ռեակցիոն իդեալիզմ և եկլեկալիզմ—ահա վորջ նարոդնիկության, այդ թվում և 1870—80-ական թվականների նարոդնիկության, թեորեթիկական կառուցումների հիմքերը:

Ի՞նչ եր սակայն 1870—80 թ. թ. նարոդնիկության սոցիալական-դասակարգային բովանդակությունը: Իր «Ինչ են «ժողովրդի բարեկամները» և ինչպես են նրանք կռվում սոցիալ-դեմոկրատիայի դեմ» հոշակավոր աշխատության, ինչպես նաև իր մյուս գործերի մեջ, մի շարք անգամ շոշափելով այս հարցը, Վ. Ի. Լենինը 1870—80 թ. թ. նարոդնիկությունը բնութագրում ե վորպես յիտ-ռեֆորմյան շրջանի գյուղացիության, մանր արտադրողների շահերն արտահայտող հոսանք, վորպես գյուղացիական «հեղափոխության», գյուղացիական հեղափոխական շարժումների «կուսակցություն», վորպես կալվածատերերի դեմ հեղափոխական պայքար մղող կազմակերպություն:

Հեղափոխական նարոդնիկությունը 1861 թվի գյուղացիա-

¹ Ленин; собр. соч., изд. третье, т. II, к 321:

կան ռեֆորմին անմիջապես հաջորդող ուղևորական իրականութեան ծնունդն էր, այն իրականութեան, վորի հիմնական ատրիբուտներն էին ճորտատիրական կարգերի մնացորդները, կալվածատիրական լատիֆունդիաները ու սրա ֆեոդալ-կալվածատերերի պետական որդանը հանդիսացող ցարիզմի առկայութեանը, կապիտալիզմի թույլ զարգացումը, գյուղատնտեսութեան ծայրահեղ հետամնացութեանը, գյուղացիութեան հողազրկութեանը, ճնշումներն ու կեղեքումները, գյուղացիական տնտեսութեան աղքատացումը և քայքայումը: 1870—80 թ. թ. նարոդնիկութեանը հրապարակ յեկավ այն շրջանում, յերբ դեռ նոր էր խթանվում և աշխուժանում արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը, յերբ բանվոր դասակարգը Ռուսաստանում գեոսէս չէր ձևավորվել վորպէս կազմակերպւած քաղաքական ուժ, յերբ նա դեռեւս չուներ քաղաքական կուսակցութեան: Հեղափոխական նարոդնիկութեանը քաղաքական-հեղափոխական պայքարի ասպարեզ մտավ այն ժամանակ, յերբ յերկրի տնտեսական հետամնացութեան հետեւանքով դեռեւս սուր կերպով չէր արտահայտվում գյուղի, գյուղացիութեան շերտավորումը, յերբ հիմնական հարցն ագրարային-գյուղացիական հարցն էր, յերբ որակարգում զբւլած էին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեան խնդիրները, յերբ դասակարգային պայքարի առանցքը գյուղացիական հեղափոխական պայքարն էր՝ ուղղված ցարիզմի, կալվածատիրութեան դեմ: Հանդէս գալով այսպիսի պայմաններում հեղափոխական ռազմոչին ինտելիգենցիան իրեն նվիրում էր գյուղացիութեան շահերի պաշտպանութեան գործին և իր ուժերի չափերով պայքարում ցարիզմի և միջնադարականութեան դեմ: Չնայած «մանր-բուրժուական սոցիալիզմին» իր իշուղիաներին, «գյուղացիական սոցիալիզմին» իր մշուշապատ քարոզներին, 1870—80-ական թվականների հեղափոխական նարոդնիկութեան պայքարը վոչ մի ընդհանուր բան, վոչ մի առնչութեան չուներ իսկական սոցիալիզմին հետ: Հեղափոխական նարոդնիկութեան իրական բովանդակութեանն այդ Ռուսաստանի բուրժուա-գյուղացիական հեղափոխական դեմոկրատիզմն էր: Յարիզմի դեմ հեղափոխական նարոդնիկների վարած պայքարի ռեալ բովանդակութեանը, իսկական իմաստը, հասկանում էին իրենք, թե վոչ, այդ միևնույն է, այդ նրանց պայքարն էր հանուն բուրժուա-դեմոկրատական

կարգերի, հանուն ֆեոդալական կարգերի խորտակման, հանուն ագրարային-գյուղացիական հարցի բուրժուական լուծման: Այդ էր 1870—80 թ. թ. հեղափոխական նարոդնիկութեան պայքարի իրական բովանդակութեանը, և հենց այդ է նրա պատմական ծառայութեանը:

Տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական այն միջավայրը, վորի ծնունդը յեղան հեղափոխական նարոդնիկները Ռուսաստանում, դեռ 1870-ական թվականներից հիմնական գծերով գոյութեան ունէր նաև Անդրկովկասում: Լինելով ուղևորական իմպերիայի մի մասը, յենթարկվելով ցարիզմի քաղաքական-վարչական ռեֆորմին, Անդրկովկասն ունէր հիմնականում նույն սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանները, նույն քաղաքական ռեֆորմը, վոր ունէր Ռուսաստանը: 1870—80 թ. թ. Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական կյանքը կանգնած էր մոտավորապես նույն մակարդակի վրա, ինչ մակարդակի վրա վոր կանգնած էր ամբողջ Ռուսաստանի տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքը: Ինչ-պէս ամբողջ Ռուսաստանում, նույնպէս և Անդրկովկասում սոցիալ-տնտեսական հիմնական խնդիրը բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեան խնդիրն էր, ագրարային-գյուղացիական հարցն էր: Ռուսաստանի և Անդրկովկասի 1870—80 թ. թ. սոցիալ-տնտեսական կյանքի մեջ, իհարկէ, կային տարբերութեաններ: Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքը, որինակ, ավելի հետամնաց էր ու ավելի թույլ էր զարգացել քան Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Այդ տարբերութեանները սակայն քանակական էին, բայց վոչ վորակային:

Ունենալով հիմնականում նույն տնտեսական ու սոցիալական հարաբերութեանները, ինչ վոր Ռուսաստանը, Անդրկովկասը բնականաբար ունէր նաև հիմնականում դասակարգային այն պայքարը, վորը գոյութեան ունէր ցարական Ռուսաստանում: Ինչպէս վողջ Ռուսաստանում, նույնպէս և Անդրկովկասում դասակարգային պայքարի առանցքը կազմում էր գյուղացիական մասսաների պայքարն ընդդէմ ֆեոդալական կարգերի, ընդդէմ ցարիզմի: Անդրքարն ընդդէմ ֆեոդալական կարգերի, ընդդէմ ցարիզմին կովկասի ներքին, սոցիալ-դասակարգային շարժումներն ունէին նույն բովանդակութեանը, ինչ վոր Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումները: Գյուղացիական հեղափոխական մասսաների ընդհանուր թշնամին, ինչպէս վողջ Ռուսաստանում, նույնպէս և

Անդրկովկասում, նույն ցարիզմը և կարվածատիրությունն էր: Այդպիսի պայմաններում, պարզ է, վոր Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներն ունեյին անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալներն ու հիմքերը միավորվելու, միաձուլվելու Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների հետ: 1860—70-ական թվականներից արդեն նկատվում են Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների միավորման անդենները: Այդ տենդենցները գնալով ավելի յեն ուժեղանում, և բանվորական շարժման շնորհիվ 1900-ական թվականներին արդեն Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների միավորումը փաստ է դառնում, վորի հետևանքով և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների բախտը կապվում է համառուսական ընդհանուր շարժումների բախտի հետ:

Հեղափոխական նարոդնիկությունը, այսպիսով, վորպես յետ-ռեֆորմյան շրջանում ցարիզմի, կարվածատիրության դեմ գյուղացիության, մանր արտադրողների մղած հեղափոխական պայքարի արտահայտություն, հիմքեր ունեւ նաև Անդրկովկասում: Նարոդնիկությունը, վորի ռեալ բովանդակությունը, ինչպես ասացինք, վոչ թե «գյուղացիական սոցիալիզմն» էր, այլ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության համար մղած նրա պայքարը, գործունեյության ասպարեզ ունեւ նաև Անդրկովկասում:

Բայց ի տարբերություն Ռուսաստանից, Անդրկովկասում կար նաև ազգային հարցը, վորն Անդրկովկասի իրականության մեջ խաղում էր վոչ փոքր դեր: Ցարիզմի գաղութային բիրտ քաղաքականությունը, վոր արտահայտվում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ ազգային ճնշումներ գործ դնելու, այդ ժողովուրդների կուլտուրական զարգացումը խափանելու, նրանց «ռուսացման» յենթարկելու և ազգահալած այլ փորձերի մեջ, ահա այդ քաղաքականությունը ստեղծում էր Անդրկովկասում անհրաժեշտ նախադրյալներ ու հիմքեր նաև ազգային ազատագրական շարժումների համար: Ի պատասխան ցարիզմի ազգային ճնշման քաղաքականության, Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ առաջ էյին գալիս հակացարական, ազգային-ազատագրական շարժումներ, վորոնց գլուխն էր առնում Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգային դեմոկրատական ինտելիգենցիան: 1870—1880 թ. թ. կեսում Անդրկովկասի ժողովուրդների հակացարական, ազգային

ազատագրական շարժումները գլխավորելու գործում առանձնապես մեծ դեր էր խաղում Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմա-չին ինտելիգենցիան: Անդրկովկասի 1870—1880-ական թվականների ազգային ազատագրական շարժումները, սակայն, շնորհիվ ռուսական իմպերիայի սոցիալ-քաղաքական սխտեմի, ստանում էյին հակաֆեոդալական ընդլթ և որյեկտիվորեն, վերջին հաշվով, հանգում էյին ազրարային-գյուղացիական, բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության հարցերին: Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումներն այդպիսի ընդլթ էյին ստանում, վորովհետև ազգային հարցը Ռոմանովների իմպերիայում դեռևս այդ ժամանակ հանդես էր գալիս վոչ վորպես ինքնուրույն, վճռական հարց, այլ վորպես ընդհանուր, ավելի կարևոր հարցի՝ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության հարցի՝ մի մասը:

«Ռուսաստանի քաղաքական կյանքի առանցքը,—գրում էր ընկեր Ստալինը,—վոչ թե ազգային հարցն է, այլ ազրարայինը: Ուստի և ռուսական հարցի, ուրեմն նաև ազգերի «ազատագրման» բախտը Ռուսաստանում կապակցվում է ազրարային հարցի լուծման հետ, այսինքն ճորտատիրական մնացորդների վոչնչացման հետ, այսինքն յերկրի դեմոկրատացման հետ: Սրանով էլ բացատրվում է, վոր Ռուսաստանում ազգային հարցը հանդես է գալիս վոչ թե իբրև ինքնուրույն ու վճռական մի հարց, այլ իբրև յերկրի ապա-ճորտացման ընդհանուր և ավելի կարևոր հարցի մի մասը... Ռուսաստանում առաջադիմության բախտը վճռում է վոչ թե ազգային հարցը, այլ ազրարային հարցը. ազգային հարցը ստորադաս է»¹:

Ինչ դերք էր բռնում Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմա-չին ինտելիգենցիան ընդհանրապես ռուսական հեղափոխական շարժումների և մասնավորապես 1870—80 թ. թ. նարոդնիկական շարժման նկատմամբ:

Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմաչին ինտելիգենցիան, վոր քաղաքական գործունեյության հրապարակ մտավ անցյալ

¹ Сталин, «Марксизм и национально-колониальный вопрос, Москва, 1937 г., էջ 19:

գարի 60-ական թվականներին, ուներ յերկու թև: Անդրկովկասի ռազմաշին ինտելիգենցիայի մի մասը սխալմամբ առաջ քաշելով միայն ազգային հարցը նեղ առումով և այն չկապակցելով դեմոկրատական հեղափոխության ընդհանուր հարցերի հետ, իրեն հետև յեր պահում ընդհանուր, համառոտական հեղափոխական շարժումներից և աշխատում եր վարել բացառապես մեկուսացած ազգային ազատագրական պայքար: Նա կարծում եր թե այդ հանապարհով հնարավոր և ազատագրել կովկասյան ժողովուրդներին ցարիզմի տիրապետությունից և ստեղծել ազգային ինքնուրույն պետական միավորումներ, կամ թե կովկասյան մի ընդհանուր պետականություն («կովկասյան ֆեդերացիա»): Յեկներով այս նպատակադրումից Անդրկովկասի ռազմաշին ինտելիգենցիայի այդ մասը չեր միաձուլում իր պայքարը ռուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժման հետ, նա չեր մասնակցում համառոտական հեղափոխական շարժմանը և կանգնում եր սեպարատ պայքարի տակտիկայի վրա: Այդպիսի տակտիկա ուներ, որինակ, ժնեվում 1874 թվին գումարված կովկասյան ուսանողների համագումարի մասնակիցների մեծ մասը (Գեորգի Ծերեթելի, Ալեքսանդր Սարաջևի, Իվանով, Ալեքեկյան և այլն)¹: Այդպիսի տակտիկա ուներ նաև հայ ռազմաշին, դեմոկրատական ինտելիգենցիայի առաջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Արսեն Կրիտյանը, վորը դեռևս 1868 թվին հակացարական բնույթի մի խմբակ եր կազմակերպել Ալեքսանդրոպոլում²:

¹ Տես Ջարդարու հուշերը («Былое», сентябрь 1907 г. № 177—179):

² Իդեալ ասած, 1860—1870 թ. թ. հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմության համար ուշագրավ են հակացարական, ազգային-ազատագրական իդեաներով տոգորված այն խմբակները, վորոնք կազմակերպվեցին Ալեքսանդրապոլում (Լեհինականում) և Ղարաբաղում (Կիրովականում) 1860—1870-ական թվականներին: Այդ խմբակներից առաջինը, վորը կազմակերպվեց 1868 թվին ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանի նախաձեռնությամբ Ալեքսանդրապոլում, կոչվել և «Բարենպատակ ընկերություն», իսկ մյուսը, վոր կազմակերպվել և 1874 թվին Ղարաբաղում հաշտարար Բաժնի քարտուղար Համբարձում Բալասանյանի ղեկավարությամբ, կոչվել և «Կանտորա հայրենյաց սրբո»: Այս խմբակների մասին կազմված ժամգրամական հատուկ գործը գտնվում և «Հեղափոխության արխիվում» Մոսկվայում (տես Архив Революции. 3-е отделение канц. его императорского величества, 3-я Экспедиция, дело № 120):

Այլ տակտիկա ուներ Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմաշին ինտելիգենցիայի մյուս թևը: Ըմբռնելով, վոր Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրությունը սերտ կերպով կապված և ուս ժողովրդի պայքարի և ազատագրության հետ, հասկանալով, վոր անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրության բախտը կապված և ուսական բուրժուա-դեմոկրատական ընդհանուր հեղափոխության բախտի հետ, անդրկովկասյան հեղափոխական ռազմաշին ինտելիգենցիայի այդ մասն իր պայքարը միավորում, միաձուլում եր ռուսական հեղափոխական ընդհանուր շարժման հետ և ակտիվ կերպով գործում, աշխատում եր ռուսական հեղափոխական շարժումների մեջ: Անդրկովկասի հեղափոխական ինտելիգենցիայի այս թևը կանգնած եր ընդհանուր պայքար վարելու տեսակետի վրա: Այդ թևի ներկայացուցիչները սերտ, անդամ անձնական, կապեր եյին հաստատում ուս հեղափոխական շարժման խոշորագույն ներկայացուցիչների հետ և աշխատում եյին ռուսական հեղափոխական խմբակներում: Նրանք գլխավորապես գտնվում եյին ուս հեղափոխական մտքի և նրա ակադեմիկոս ներկայացուցիչների իդեական ազդեցության տակ:

Անդրկովկասյան հեղափոխական, ռազմաշին ինտելիգենցիայի այդ մասն առաջին ներկայացուցիչներից մեկն եր հենց մեծ դեմոկրատ-հեղափոխական Միքայել Նալբանդյանը, վորը հայ ժողովրդի ազատագրության գործը կապում եր ուս մեծ ժողովրդի պայքարի և ազատագրության հետ և ինքն անմիջական կապ եր հաստատում իր ժամանակի ուս հեղափոխական ականավոր գործիչների (Գեորգենի, Ոգարյովի, Բակունինի և ուրիշների) հետ: Շատ բնորոշ և, վոր արդեն 60-ական թվականների սկզբներից Ռուսաստանի կենտրոններում՝ Պետերբուրգում, Մոսկվայում սովորող Անդրկովկասի ուսանողության մի մասը վոչ միայն ամբողջովին գտնվում եր ռուսական հեղափոխական-քաղաքական մտքի խիստ ազդեցության տակ, այլև անձնական կապեր եր հաստատում ռուսական հեղափոխական շարժման այնպիսի գիգանտի հետ, ինչպիսին մեծ դեմոկրատ, հեղափոխական Ն. Գ. Չերնիշևսկին եր: 60-ական թվականներին սկզբներին Պետերբուրգում ուսանող անդրկովկասցի Յա. Պ. Իսարովին այս տեսակետից տալիս և հետաքրքիր տեղեկություններ իր թողած հուշերի մեջ: Խոսելով Պետերբուրգում յեղած վրացի ուսանողության մասին, Իսարովին իր հուշերի մեջ գրում և.

«Այն վրացի ուսանողների խմբակը, վորոնց մեջ կային՝ մարդիկ, վորոնք մի քիչ ավելի ուշ համադանց խոշոր գեր խաղացին Անդրկովկասում պարբերական մամուլ ստեղծելու գործում և ընդհանրապես մեծ աշխուժացում մտցրին Կովկասի հասարակական կյանքի մեջ, ուժեղ կերպով ձգտում էր դեպի «Современник»-ի խմբագրությունը: Չերնիշևսկու ընտանիքում տիրող սիրալիր և զրկաբաց վերաբերմունքը մեղինց վոմանց խիստ կերպով քաջում էր դեպի այն յերևույթները, վորոնք հանպատրաստից սարքվում էին այդ տանը: Սովորաբար մենք գալիս էինք յերեկոյան թեյին, յերբ տանը գտնում էինք միշտ հյուրընկալ և կենսուրախ Ուգա Սոկրատովնային իր քրոջ հետ միասին: Ժամանակն անց էինք կացնում պարզ զրույցով: Վոչ քաղաքական դավադրություններ և վոչ էլ զրական յերեկոներ մենք չէինք սարքում, այլ պարզապես վիճում էինք, կատակներ անում, իրար նորություններ և լուրեր հաղորդում այն մասին, ինչ այն ժամանակ զբաղեցնում էր ամբողջ Պետերբուրգին: Չերնիշևսկին ինքը շատ քիչ էր դուրս գալիս մեզ մոտ: Նա նստում էր իր առանձնասենյակում և կիս մեզ մոտ: Նա նստում էր իր առանձնասենյակում, պարապում: Միայն մեկ անգամ, նոր տարվա նախորդակին, ինչպես հիշում եմ, մենք՝ Ուգա Սոկրատովնայի գլխավորությամբ ներխուժեցինք նրա առանձնասենյակը և նրան դուրս քաշելով բերինք հանպատրաստից սարքված մեր տաքազահանդեսը: Ուգա Սոկրատովնան նրան կանացի շոր հագցրեց և ստիպողաբար պարի մեջ քաշեց: Յեվ ամուսինը, և՛ կինն ուշադիր էին և յերեման գալիս էին մեզ մոտ, վոր պեսզի վորեւե տեղ հրավիրեն: Մի անգամ, ինչպես հիշում եմ, Չերնիշևսկիները բարձրացան ինձ մոտ՝ չորրորդ հարկը: Նախաձեռնությունն ամեն բանում պատկանում էր կենդանի ու շարժուն Ուգա Սոկրատովնային, վորի հետ մենք զուտ ընկերական հարաբերությունների մեջ էինք:

«Չերնիշևսկու տունը հաճախող կովկասցիներից յես հիշում եմ Ն. Յա. Նիկոլաձեյին, Գ. Յե. Ծերեթելուն և Ն. Վ. Գոգոբերիձեյին (հետագայում նրանք, ինչպես հայտնի յե, Թիֆլիսում հիմնեցին «Դրոբեր» վրացերեն թերթը և ընդհանրապես աչքի ընկնող գեր խաղացին վրաց ժողով-

նախատիկայի պատմության մեջ), Գ. Վ. Գոգոբերիձեյին (հետագայում Բագվի շրջանային դատարանի անդամ), Յե. Ջուրովին (հետագայում հաշտարար դատավոր Փոթիում) և ուրիշներին: Այնտեղ մենք հաճախ հանդիպում էինք «Современник»-ի յերիտասարդ աշխատակիցներ Ն. Ա. Դորբուլովին, Պիտրովսկուն, Պանտելեյկին և այլոց:

«Ուսանողական շարժման հետ կապված գործերով կովկասցիներից Վ. Լ. Գոգոբերիձեն (հետագայում Թիֆլիսի նահանգի ժողովրդական դպրոցների ղեկավորը և խոշոր հասարակական գործիչ) հաճախ խորհրդակցում էր Չերնիշևսկու, Անտոնովիչի և Յելիսեյևի հետ: «Современник»-ի խմբակի ուժեղ ազդեցության տակ էր գտնվում նաև վրացի ուսանող իշխան Կիր. Բեժ. Լորդկիպանիձեն (հետագայում վրացական ժողովրդական և պոետ)¹:

Պետերբուրգում և Մոսկվայում ուսանող Անդրկովկասի յերիտասարդությունը 1860-ական թվականների սկզբներից արդեն ակտիվ մասնակցություն էր ունենում ուսական ուսանողական հեղափոխական շարժումներին: 1861 թվին, որինակ, Պետերբուրգում տեղի ունեցած ուսանողական շարժումների կապակցությամբ բանտարկված յերկու հարյուր ուսանողների թվում, վորոնց ցանկը ժամանակին հրապարակվեց Գերցենի «Կոլոկոլ»-ում, կային նաև բավական թվով անդրկովկասցի ուսանողներ:

Հետաքրքիր է, վոր գլխավորապես Պետերբուրգում, Մոսկվայում, ինչպես նաև արտասահմանում (Ցյուրիխում, Ժնևում) սովորող Անդրկովկասի այդ ուսանողության միջոցով էլ հենց ուսական հեղափոխական գեմոկրատիզմի իդեական բարերար ազդեցությունը տարածվում էր բուն Կովկասի և նրա կենտրոնների, գլխավորապես Թբիլիսիի, հեղափոխական, առաջավոր յերիտասարդության—ուսանողության վրա: Ուսման դասընթացն ավարտելուց հետո Պետերբուրգում, Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ կենտրոններում սովորող կովկասյան յերիտասարդության մեծ մասը վերադառնում էր հայրենիք և վոգեկորությամբ ձեռնամուխ էր լինում նոր, առաջավոր մտքերի տարածմանը: Շնորհիվ այս հանգամանքի, Անդրկովկասի առաջավոր, հեղափոխականորեն տրա-

¹ Г. Туманов, «Характеристика и воспоминание», 1913 г., № 230—233:

մադրված յերիտասարդության մի մասն ընդգրկվում եր ուսում-
կան դեմոկրատական-հեղափոխական հոսանքի մեջ:

Ընդհանուր պայքարի տեսակետի վրա կանգնած Անդրկով-
կասի ռազմոչին հեղափոխական ինտելիգենցիայի կապը ուսում-
կան հեղափոխական շարժումների հետ ավելի սերտ դարձավ և
ավելի մեծ չափերով արտահայտվեց 1870—80-ական թ. թ.: Հեղա-
փոխական այդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, վերոնց
թիվը 1870—80-ական թվականներին արդեն բավական մեծ եր,
ակտիվ կերպով մասնակցում էին նարոդնիկական շարժմանը:
Ռուսաստանի կենտրոններում՝ Պետերբուրգում, Մոսկվայում,
Ռոստովում և այլ քաղաքներում ուսանող անդրկովկասցի յերի-
տասարդության մի մասն ակտիվ կերպով գործում եր ուսումական
նարոդնիկական խմբակներում, խաղալով վոչ փոքր դեր նարոդ-
նիկական շարժման ընդհանուր պատմության մեջ:

1870-ական թվականներին ուսումական նարոդնիկական շարժ-
ման մեջ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նարկովում և Ռոստովում
գործող նարոդնիկական խմբակներում ակտիվ կերպով աշխա-
տում էին, այսպես որինակ, անդրկովկասցի ուսանողներ՝ ազն-
վական Իվան Զաբաղարին, կնյազ Յիցիանովը, Անտիմոս Գամ-
կրելիձեն, Ստեփան Արտեմի Դարդաշյանը (դանձակեցի հայ, սո-
վորել և Թբիլիսիի սեմինարիայում, մասնակցել և Կովկասցի ու-
սանողների 1874 թ. ժնեվի համագումարին, յեղել և Սոփիա
Բարդինայի գլխավորությամբ Մոսկվայում գործող «Համառու-
սական սոցիալ-հեղափոխական կազմակերպություն» կոչվող նա-
րոդնիկական խմբակի անդամ, խմբակում վարել և գանձապահի
պաշտոն, դատվել և 50-ի պրոցեսով, դատապարտվել և հինգ
տարվա տաժանակիր աշխատանքների, հաճախ հանգես և յեկել
Կոչակիձե կեղծ անունով), Յեկատերինա Գամկրելիձեն, Միխայիլ
Զեկոիձեն, Գեորգի Զդանովիչը, Դավիթ Միքայելի Ալվադյանը
(հողաչափ, Յյուրբիխ խմբակի անդամ, Կովկասցիների՝ ժնեվի
1874 թ. համագումարի մասնակից, 1876 թ. փորձել և Մոսկվայի
բանտից ազատել Զեկոիձեյին, Զդանովիչին և մյուսներին): Նա-
րոդնիկական շարժմանն այնուհետև ակտիվ կերպով մասնակցել
են Ուգա Սաֆարյանը, Արշակ Սաֆարյանը, Յե. Պ. Թումանովան,
Նիկոլայ Նուդադովը, Կոստանտին Պետրոսի Մամիկոնյանը (սո-
վորել և Մոսկվայի գիմնազիայում, ապա տեխնիկական ինստի-

տուտում, ակտիվ կերպով մասնակցել և „Земля и Воля“-ի հրա-
տարակմանը, 1880 թ. վարչական կարգով աքսորվել և Սիբիր,
1881 թ. մարտ ամսին աքսորում նորից դատվել և Ալեքսանդր
2-րդի սպանության առթիվ քեֆ կազմակերպելու և Ալեքսանդր
3-րդին յերդում տալուց հրաժարվելու պատճառով)¹:

Բացի Մոսկվայի և Պետերբուրգի նարոդնիկական խմբակ-
ներում աշխատելուց, Անդրկովկասի ինտելիգենցիայի լավագույն
ներկայացուցիչներն աշխատում էին նաև Կիեվում, Նարկովում
և Ռոստովում գործող նարոդնիկական խմբակներում: Այսպես
որինակ՝ Կիեվում աշխատել և Մելքոն Մուրզայանը (Կիեվի գե-
ներալ զուբերնատորի ասեղով նա հանդիսացել և «Կիեվի համալսա-
րանի հոգումների գլխավոր պրոպագանդիստը») ², Նարկովում՝
Ալեքսանդր Փիրումյանը (Նարկովի անասնաբուժական ինստի-
տուտի ուսանող, բանտարկվել և 1874 թ.) և Ուգեսայում՝ Միկե-
լաձեն:

1870-ական թվականների կեսերին (1873—75) Պետերբուր-
գում գործել և Անդրկովկասի ուսանողներից բաղկացած նարոդ-
նիկական մի խմբակ «Կովկասցիներ» անունով: Նմբակի ղեկա-
վարներն էին ուսանողուհի Քանանյանը և ուսանող Իգնատի
Իոսելյանին: Նմբակին մասնակցում էին Բագրաձեն, Շահնա-
զարյանը, վոր մոտ հարաբերություններ ունեւր զուգուշինցիների
հետ, Շահ-Թախտինսկին (Նախիջևանից), Գրիգոր Նուդադովը,
Զեդգենիձեն և ուրիշները:

1875 թ. Մոսկվայում Սոփիա Բարդինայի ղեկավարու-
թյամբ կազմակերպված նարոդնիկական հայտնի խմբակում (խմ-
բակը կոչվում եր «Համառուսական սոցիալ-հեղափոխական կազ-
մակերպություն») ակտիվ և խոշոր դեր էին խաղում Կովկասի
ուսանողները: Նմբակի ակտիվ գործիչների մեծ մասը կովկասցի-
ներ էին: Այդ և պատճառը, վոր 1878 թ. տեղի ունեցած 50-ի
պրոցեսում դատվող նարոդնիկների խոշոր մասը կովկասցի, գըլ-
խավորապես վրացի, ուսանողներ էին:

Կովկասյան ռազմոչին ինտելիգենցիայի ակտիվ մասնակցու-

¹ Короленко, „Письма“, том I.

² Ску. „Био-библиографический Словарь“ том. II, вып. 3, 983,
Москва, 1931 г.

թյունը համառուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժումներին այնքան ակնառու չէր, վոր իր ժամանակի լրագրերը, ինչպես որինակ, Կրայեվսկոե՝ Կիեվում լույս տեսնող „ГОЛОС“ թերթը, զարմանքով ընդգծում էին այդ հանգամանքը։ Կարևոր է հիշել, վոր կովկասյան հեղափոխական այդ ինտելիգենցիայի մասնակցում էր ռուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժումներին՝ առանց վորևէ սեպարատ ձգտում ունենալու։ Սոֆիա Բարդինայի խմբակի ակտիվ անդամ է 50-ի պրոցեսով դատված վրացի ուսանող Զարադարին իր հուշերի մեջ այդ մասին գրում է.

«Մեր պրոցեսում (50-ի պրոցեսը—Մ. Ն.),—գրում էր Զարադարին 1907 թ.,—իմ հայրենակիցներից և վոչ մեկը սեպարատիզմի մասին անգամ չէր մտածում, այլ աշխատում էր բացառապես ռուսական սոցիալական հեղափոխության հաղթանակի համար, հեղափոխություն, վորը միայն կարող էր տալ ազատություն Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին»¹:

Հետաքրքիր է հիշատակել, վոր 1870-ական թվականներին արտասահմանում՝ Ցյուրիխում և Ժնևում կենտրոնացած կովկասցի ինտելիգենցիայի մի մասը ևս, մերժելով սեպարատ պայքարի տակտիկան, հարում էր ռուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժմանը։ 1872 թ. Ցյուրիխում կազմակերպված կովկասցի ուսանողների „ЯРМО“ հեղափոխական խմբակի անդամների մի մասը (խմբակի մեջ մտնում էին Նիկոլայ, Ուգա, Յեկատերինա Նիկոլաձեները, Մեսխին, Սմբատյանը, Ծերեթերին, Գորամովը և այլն) կանգնած էր համառուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժմանը մասնակցելու տեսակետի վրա։ Տարածաշրջաններն այդ հարցի շուրջը բավական ուժեղ էին նաև արտասահմանում չեղած անգրկովկասյան ինտելիգենցիայի—ուսանողության մեջ։ Այդ կապակցությամբ շատ բնորոշ է հետևյալ փաստը. 1874 թ. վրաց հայտնի եմիգրանտ Նիկոլայ Նիկոլաձեյի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ կովկասյան ուսանողության համագումարը, վորին, ի դեպ ասած, վորպես Հայաստանի ներկայացուցիչ մասնակցում էր յերիտասարդ հայ Պ. Ալիբեկյանը։ Ծրագրային և տակտիկական հարցեր քննելու ժամա-

նակ համագումարը բաժանվեց յերկու մասի։ Մեկ մասն անցավ սեպարատ պայքարի դիրքերը, և նրա նպատակն էր ստեղծել կովկասյան առանձին պետականություն՝ «կովկասյան ֆեդերացիա»։ Մյուս մասը, ընդհակառակը, կանգնեց համառուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժմանը մասնակցելու և ընդհանուր ֆրոնտով պայքար վարելու տեսակետի վրա։ Վերջին մասի ներկայացուցիչները միացան ռուս եմիգրացիայի հետ և սերտ կապ պահպանեցին եմիգրանտներ Լավրովի, Բակունինի և Տկաչևի հետ։ Վերադառնալով Ռուսաստան՝ արտասահմանում սովորող կովկասյան հեղափոխական ինտելիգենցիայի այդ ներկայացուցիչներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան ռուսական նարոդներին հեղափոխական շարժմանը։

Կովկասյան ռազմիկներ, հեղափոխական ինտելիգենցիայի մի մասի մասնակցությունը նարոդներին հեղափոխական շարժմանը շարունակվում է ավելի մեծ չափեր էր ընդունում 1880-ական թվականներին։ Ինչպես 1870-ական, այնպես էլ 1880-ական թվականներին կովկասյան հեղափոխական ինտելիգենցիայի շատ ներկայացուցիչներ ակտիվ կերպով գործում էին 1880-ական թվականներին նարոդներին (գլխավորապես նարոդովոլյան) խմբակներին և կազմակերպություններին մեջ։ 1880-ական թվականներին նարոդովոլյան խմբակներում, այսպես որինակ, ակտիվ կերպով գործում էին Անգրկովկասցի ուսանողներ Սոֆիա Անդրեյևան (Շուշու շրջանի Խանքենդ գյուղից, ամուսնացավ Նարոդնայա Վոլյայի հայտնի ղեկավարներից մեկի՝ Ա. Կվյատկովի հետ)¹, իշխան Պավել Արզումանյանը (յեղել է Մոսկվայի նարոդովոլյան խմբակի ակտիվ անդամ, աշխատել է հայտնի Գերման Լոպատինի հետ, բանտարկվել և աքսորվել է Թբիլիսի), Արագյան Գրիգորը (յեղել է Մոսկվայի Պետրովսկայա հողագործական Ակադեմիայի ուսանող, կապեր է ունեցել Գերման Լոպատինի հետ, բանտարկվել է 1884 թվին և մահացել է բանտում 1885 թ.), Թամարա Ադամյանը (հետագայում Ներսիսյան, սովորել է Պետերբուրգում, 1883 թ. վոստրիկանություն ղեկավարում էր հայտնի կարգադրությանը աքսորվել է հայրենիք՝ Թբիլիսի), Բեկ-Մախմուդարովը և այլն։ Ողեսայում կազմակերպված նա-

¹ Տես՝ „Былое“, 1907 г. № 8 стр. 2.

¹ Տես՝ „Народоволцы 1880—90-х годов“, том II, стр. 9.

ըողովույան խմբակում ակտիվ կերպով աշխատել և թրխիսեցի Հովհաննես Մանուկարյանը, վորն Ուղեսայի ռազմադաշտային դատարանի կողմից դատապարտվել եր մահվան, բայց հետո, մահապատժի վորոշումը բեկանելու հետևանքով, դատապարտվեց տաս տարվա տաժանակիր աշխատանքների: Հետաքրքիր և, վոր ռուսական-հեղափոխական նարոդնիկական շարժման ազդեցություն տակ Մոսկվայում կազմակերպվեց հայ ուսանողներից մի անկեղալ խմբակ՝ «Հայրենասերների Միություն» անունով: Խմբակի մեջ մտնում էյին Ներսես Աբելյանը, Դավիթ Ներսիսյանը, Թամարա Աղամյանը, Միքայել Զալյանը և ուրիշները¹:

¹ «Հայրենասերների Միություն» խմբակը, վոր կազմակերպվեց 1881 թվին Մոսկվայում սովորող հայ ուսանողներից, բավական աշխույժ գործունեություն ցուցաբերեց: «Միությունը» հրատարակեց իր անկեղալ որդանը՝ «Ազատության ավետարներ» թերթը, վոր լույս տեսավ, սակայն, ընդամենը մի քանի համար: 1883 թ. սկզբներին «Միությունը» տաճկահայերի ազատագրության հարցին նվիրված մի կոչ հրապարակեց, վորն անկեղալ կերպով տարածվեց Յերեանում, Թբիլիսիում, Բագվում և այլուր (տես ՀԽՍՀ Պետ. Կենտ. Արխիվ, Փոնդ, Канцелярия нач. глав. управ. Главноком. Гражданск. частью на Кавказе, дело № 552): «Միությունն» իր վրա կրում եր նարոդնիկական իդեաների խիստ ազդեցությունը: «Միություն» նպատակների մասին «Միություն» որդան «Ազատության Ավետարներ» լրագիրը, որինակ, գրում եր հետևյալը.

«Հայրենասերների միություն» պատգամներից մեկն և ազդերի համերաշխությունը... Ուստի մենք քարոզում ենք սերտ համերաշխություն Հայաստանում բնակվող ազգերի մեջ... Մենք հավասարաչափ հարգում ենք յուրաքանչյուր ազգի լեզուն, կրոնը և անկախությունը, յեթե միայն նա չի ձգտում հարստահարել ուրիշներին, արգելք չի դնում ուրիշների կանոնավոր զարգացման... Ժողովրդի ազատության հիմնաքարն և նրա տնտեսական անկախությունը: Ուստի «Հ. Մ.»-ն աշխատելու յե, վոր յերկրը, հողը իր բնական հարստություններով, և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատավորներին, բանվորների սեփականություն: Յեթե Հայաստանի աշխատող, արդյունաբերող ուժերը՝ յերկրագործը, արհեստավորը, մշակը տնտեսապես հարստահարվելու յեն,—«Հ. Մ.»-թյան աչքում վոչ մի քաղաքական ազատություն միտք և նշանակություն չունի: «Հ. Մ.»-թյանն ատելի յեն թե քյուրդ ասպատակող շեյխը, թե թյուրք ճնշող պաշտոնյան և թե հայ հարստահարողները: Մենք թշնամի յենք ներկա անձնական, բաժան-բաժան կազմակերպության, վորտեղ տկարն անոգնական և, իսկ ուժեղը՝ հարստահարող և անգութ: Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանություն, վորտեղ ընդհանուրը հողում և յուրաքանչյուրի համար, իսկ յուրաքանչյուրը՝ ընդհանուրի համար: Ահա թե ինչու բոլոր մասնավոր կալվածատերերի և պետության ձեռքի հողերը պետք և անցնեն համայնը—

Վերը բերված փաստերն արդեն կասկած չեն թողնում այն մասին, վոր իսկապես կովկասյան ռազնոչին, հեղափոխական ինտելիգենցիայի մի մասը 1870—80-ական թվականներին սերտ կերպով կապված եր ռուսական նարոդնիկների հետ, ընդգրկված եր համառուսական նարոդնիկական շարժման մեջ և ակտիվ կերպով գործում եր ռուսական նարոդնիկական-հեղափոխական խմբակներում: Կովկասյան ռազնոչին ինտելիգենցիայի այդ մասին ներկայացուցիչների շնորհիվ ել հենց սկսվեց նարոդնիկական իդեաների տարածումն Անդրկովկասում: Կովկասյան ռազնոչին, հեղափոխական այդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչների աշխատանքով զլխավորապես, նրանց ղեկավարությունը հենց 1870—80-ական թվականներին Անդրկովկասում կազմակերպվեցին նարոդնիկական մի շարք խմբակներ:

ների ձեռքը. համայնքը միակ սեփականատերն և, միակ սպառողն և, վորովհետև նա միակ աշխատող, արդյունաբերողն և: Միևնույն ժամանակ համայնքները ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, վորոնցից պետք և կաղմվի ընդհանուր քաղաքական դաշնակցություն, Ֆեդերացիա:

1875—1876 թ. թ. ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նարողնիկական իդեանների տարածումն Անդրկովկասում սկսվում է 1870-ական թվականների սկզբներից: Այդ իդեանների առաջին տարածողն Անդրկովկասում հանդիսացավ Ռուսաստանի կենտրոններում (Պետերբուրգում, Մոսկվայում) և արտասահմանում (Ճյուրիխում, Ժնևում) սովորող անդրկովկասցի յերիտասարդությունը (Իգնատի Իոսելյանի, Միխայիլ Կիպիանի, Նանեյշվիլի և այլն): Վերադառնալով հայրենիք՝ ռուս նարողնիկների գաղափարները ժառանգած անդրկովկասցի այդ յերիտասարդությունն աշխատում էր տարածել նարողնիկական իդեաններն Անդրկովկասի զանազան սեմինարիաների, գիմնազիաների ուսանողության և հեղափոխականորեն տրամադրված յերիտասարդության մեջ, ցանկով, այդպիսով, նարողնիկության առաջին սերմերն Անդրկովկասում: Նարողնիկական իդեանների տարածման համար պարարտ հող էյին ներկայացնում, մասնավորապես, ինքնակրթության նպատակներով 1870—75 թ. թ. Անդրկովկասում հիմնված աշակերտական-ուսանողական խմբակները: Թբիլիսիում և Փոլթայիսում կազմակերպված աշակերտական-ուսանողական այդ խմբակներում ել հենց, առաջին հերթին, սկսում էյին իրենց պրոպագանդիստական աշխատանքները նարողնիկական իդեաններով տարված Կովկասյան ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները:

Նարողնիկական գաղափարների պրոպագանդան Անդրկովկասում կատարվում էր և՛ բանավոր, և՛ գրավոր ձևով: Ռուսաստանի կենտրոններից և արտասահմանից Անդրկովկաս վերադարձող ուսանողներն իրենց հետ բերում էյին նարողնիկական գրականություն և ըստ հնարավորության տարածում այն: 1873 թ. արդեն վոստիկանական գործ սկսվեց Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիայում «հակակառավարական» գաղափարներ տարածելու մա-

սին: Այդ գործով, վորպես հեղափոխական գրականություն կարգացողներ, մեղադրվում էյին սեմինարիայի սաներ՝ 18 տարեկան Դավիդ Կեզելին, 20 տարեկան Իվան Մախվերաձեն, 18 տարեկան Չոբելայեվը, 22 տարեկան Շիո Շիոուկովը և ուրիշները: 1870-ական թվականների սկզբներից Անդրկովկասում ծայր առած նարողնիկական պրոպագանդայի շնորհիվ հենց կազմակերպվեցին նարողնիկական առաջին խմբակներն Անդրկովկասում:

Նարողնիկական առաջին կազմակերպությունն Անդրկովկասում ստեղծվել է Վրաստանում 1875 թվին¹: Նարողնիկական այդ կազմակերպությունը, ըստ արխիվային նյութերի տվյալների, բաղկացած է յեղել յերկու խմբակներից, վորոնցից մեկը գործել է Թբիլիսիում, իսկ մյուսը՝ Փոլթայիսում: 1875 թվին հիմնված նարողնիկական այդ կազմակերպությունն ունեցել է ինտերնացիոնալ կազմ: Թե վորքան անդամներ է ընդգրկել այդ կազմակերպությունն իր մեջ, այդ ճշգրտապես հայտնի չէ: Մոտավոր հաշվով միայն կարելի յե ասել, վոր այդ կազմակերպությունն ունեցել է 68 անդամ: Կազմակերպության մասին կազմված ժանդարմական գործից յերևում է, վոր նարողնիկական այդ կազմակերպության կապակցությամբ վոստիկանությունը, խուզարկություններ ռ հարցաքննությունների յենթարկելով մոտ 100 հոգի, պա տասխանատվության է կանչել 54 հոգու: Յեթե ընդունենք, վոր վոստիկանության կողմից պատասխանատվության կանչվածներն

¹ 1875 թվին Վրաստանում ստեղծված նարողնիկական այդ կազմակերպության վերաբերյալ կազմված ժանդարմական գործը գտնվում է Վրաստանի հեղափոխական թանգարանում (տես Վրաստանի հեղափոխության թանգարանի արխիվը, Փոնդ № 36, գործ № 15, 17 և 18): Արխիվային այդ գործից առաջին անգամ մեկ փաստաթուղթ հրատարակվել է 1925 թվին «Հեղափոխության Տարեգիր» վրացական հանդեսում, իսկ այնուհետև այդ գործն ամբողջովին հրատարակվել է Ա. Մնեգիրովայի կողմից 1930 թվին (տես «История классовой борьбы», сборник статей, книга первая, приложение II, стр. 31—66, изд. ЗКВ, Тифлис, 1930 г.): Արխիվային այս գործի մասին իրենց աշխատություններում հիշատակություններ են անում Ս. Պուշկովը (տես «Վրաց. ինտելիգ. պրոֆիլը» և «Սոցիալիզմի պատմությունը») և Գեորգաձեն (տես նրա «Հասարակ. հարաբերութ. Վրաստանում» աշխատությունը): 1875 թվին Վրաստանում հիմնված նարողնիկական այդ կազմակերպության մասին կազմված ժանդարմական գործից մենք, ներկա աշխատության մեջ, մեջբերումներ կատարում ենք այդ գործի՝ Ա. Մնեգիրովայի կողմից կատարված հրատարակությունից:

այսպես թե այնպես անդամակցել կամ համեմայն դեպք համակրել են կազմակերպությանը, ապա պետք է հետևեցնել, Վոր 1875 թվին Վրաստանում ստեղծված նարոդնիկական կազմակերպություն մեջ ընդգրկված էին, ըստ ժանդարմական գործի, հետևյալ անձնավորությունները. 1. Վորոշ զբաղմունք չունեցող Իգնատի Իոսելյանին, ավարտել էր Պետերբուրգի յերկրագործական ինստիտուտը. 2. Իշխան, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Լեվան Զերկեզովը, սովորել էր Պետերբուրգի Տեխնոլոգիական ինստիտուտում, բայց չէր ավարտել այն. 3. քահանայի տղա, զբաղմունք չունեցող Երան Կալանդաձեն, ավարտել էր Ողուրգեթի հոգեվոր դպրոցը. 4. Իշխան, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Իոսիֆ Մակայեվը, ավարտել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիան. 5. քահանա Վասիլ Սամազովը, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան. 6. ազնվական, իր կարվածքում հոգաբարձությամբ զբաղված Դավիդ Փուրցելաձեն, Վորոշ սովորել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիայում, բայց չէր ավարտել այն. 7. Իշխան, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Ալեքսանդր Մակայեվը, Վոր սովորել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիայում, բայց չէր ավարտել. 8. ազնվական Վասիլ Դեկանոզով, ստացել էր տնային կրթություն և մասնավոր գործով աշխատել էր Թբիլիսիի Նոտարի գրասենյակում. 9. ազնվական, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Սերգեյ Շվեցովը¹, սովորել էր Արխանգելսկու գիմնազիայում, բայց չէր ավարտել այն. 10. ազնվական, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Ալեքսեյ Արդասանովը, ավարտել էր Պետերբուրգի յերկրագործական ինստիտուտը. 11. ազնվական, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Ռոման Պալենովը, սովորել էր Պետերբուրգի բժշկա-խիրուրդական

¹ Սերգեյ Շվեցովի հեղափոխական գործունեությունը, բանտարկություն և աքսորի մասին հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում ռուս գրող Վ. Դ. Կորոլենկոն իր «История моего современника» աշխատության III հատորում: Կորոլենկոն Շվեցովի մասին «История юноши Швецова» վեպնազրով հատուկ մի գլուխ է նվիրել վերը հիշված իր աշխատության մեջ (տես՝ В. Г. Короленко, «История моего современника», книга третья и четвертая. Гослитиздат, Москва, 1938 г., էջ 153—156): Կորոլենկոն իր այդ աշխատության մեջ ընդհանրապես արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Անդրկովկասի նարոդնիկներ Իոսելյանու, Ստեփան Դարդաշյանի և ուրիշների մասին: Շվեցովը, Վոր մահացավ 1930 թվին, թողել է հետաքրքիր հուշեր:

ինստիտուտում, բայց չէր ավարտել այն. 12. տնային կրթություն ստացած Յելենա Կիպիանին. 13. Վորոշ զբաղմունք չունեցող Արշակ Սաֆարյանը, սովորել էր Թբիլիսիի ռեալական դպրոցում, բայց չէր վերջացրել այն. 14. Իշխանուհի, տնային կրթություն ստացած Սոֆիա Զորջաձեն. 15. Վլադիկավկազում Վորպես մանկաբարձուհի աշխատող Խրիստինա Ռարոկը, ավարտել էր Պետերբուրգի մանկաբարձական ինստիտուտը. 16. Վորոշ զբաղմունք չունեցող Դմիտրի Սոխիչևը, ավարտել էր Պետերբուրգի յերկրագործական ինստիտուտը. 17. Իշխան, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Իորամ Զորջաձեն, սովորել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիայում, բայց չէր վերջացրել այն. 18. ազնվական, ուսուցիչ Սաֆրոնի Մզալոբելով, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգեվոր սեմինարիան. 19. Իշխան Լուարսաբ Երիստովը, սովորել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիայում և իր կարվածքում զբաղվում էր յերկրագործությամբ. 20. ազնվական, Վորոշ զբաղմունք չունեցող Կոստանտին Նազվալով, ավարտել էր Վորոնեժի գիմնական գիմնազիան. 21. կուլեգիական քարտուղար Իոսիֆ Բակաձեն, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան. 22. ազնվական Իվան Խիմչիչևը, ստացել էր տնային կրթություն և աշխատում էր Վորպես դատական պրիստով. 23. Միխայիլ Երիստով, ստացել էր տնային կրթություն և իր կարվածքում գյուղատնտեսություն էր զբաղվում. 24. Իշխան Գրիգոր Ավալով, ավարտել էր կլասիկական գիմնազիան Բուխարայում և իր կարվածքում գյուղատնտեսություն էր զբաղվում. 25. քահանայի տղա, ուսուցիչ Իոսիֆ Ծվերաձեն, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան. 26. Մոսկվայի Պետրովսկայա Յերկրագործական Ակադեմիայի ուսանող, Իշխան Լեոնիդ Շոամկովը. 27. ազնվական Կոստանտին Կիպիանին, սովորել էր Թբիլիսիի կլասիկական գիմնազիայում, բայց չէր ավարտել այն. 28. ուսուցիչ Մոզգոկով, Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան ավարտած Գեորգի Ուստերգալովի. 29. մասնավոր պանսիոնում ուսում առած որիորդ Ոլգա Սաֆարյանը. 30. Վրիորդ Վարվառա Սաֆարյանը, սովորել էր Թբիլիսիի կանանց գիմնազիայում, բայց չէր վերջացրել այն. 31. տնային կրթություն ստացած Պավել Յախնիվը, աշխատում էր Վլադիկավկազում. 32. Ստավրոպոլի կանանց գիմնազիան ավարտած որիորդ Լյուբով Սերբերյակովան, մասնավոր դասեր էր տալիս

Թբիլիսիում. 33. կոլեգիական քարտուղար Իրրահիմ Շանայեվը ավարտել էր Պետերբուրգի Յերկրագործական ինստիտուտը և աշխատում էր վորպես անտառապահ Թբերքի շրջանում. 34. Մ. Յու. Մարկուզենը, սովորել էր Պետերբուրգում և աշխատում էր Գուլթայի շրջանային դատարանում վորպես քարտուղար. 35. Նիկոլայ Մխչելովը, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան և վորպես գյուղական ուսուցիչ աշխատում էր Սղնախի գավառում. 36. Իվան Ռոստոմովը, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան և վորպես գյուղական ուսուցիչ աշխատում էր Թելավի գավառում. 37. Ալեքսանդր Յիվետսկին, ավարտել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիան և աշխատում էր վորպես գյուղական ուսուցիչ Թբիլիսիի գավառում. 38. պետական գյուղացի Սեմյոն Մայսուրսկին, կրթությունն ստացել էր մասնավոր դպրոցում և աշխատում էր Թբիլիսիի դեղատանը. 39. վորոշ զբաղմունք չունեցող, իշխան Դավիթ Թարխան-Մոսերավի, սովորել էր Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտում, բայց չէր ավարտել այն. 40. Տիտուլյար խորհրդական Անտոն Փուրցելսկին, սովորել էր Ուլովի «Կադետսկի կորպուս» կոչված զինվորական դպրոցում և աշխատում էր պետական գյուղքերի կովկասի գլխավոր վարչությունում. 41. Ախալցխայի հետիոտն գնդի զինվորական բժիշկ Կոյսոսրո Փուրցելսկին. 42. գիմնազիայի աշակերտ Աբալյովը. 43. գիմնազիայի աշակերտ Գոլիցինը. 44. ուսուցիչ Տամարելսկին. 45. Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Կոնստանտին Բակրաձեն. 46. վորոշ զբաղմունք չունեցող, քահանայի տղա Ստեփան Չրելայիցը, սովորել էր Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիայում, բայց չէր ավարտել այն. 47. ազնվական Գրիգորի Գաբայելը, սովորել էր Պետերբուրգի բժշկա-խիրուրդիական Ակադեմիայում. 48. Պետերբուրգի բժշկա-խիրուրդիական Ակադեմիայի ուսանող Նիկոլայ Խուլաշովը. 49. Պետերբուրգի բժշկա-խիրուրդիական Ակադեմիայի ուսանող Ալեքսանդր Նանեաշվիլին. 50. Պետերբուրգի Տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող Ալեքսանդր Վերմիշյանը. 51. Պետերբուրգում ուսանող Ալեքսանդր Յեվանգուլյանը. 52. վորոշ զբաղմունք չունեցող, ազնվական Դավիդ Չեզդենիձեն, ավարտել էր Գուլթայի գիմնազիան. 53. ազնվական Նիկոլայ Բիկովը, սովորել էր Յեկատերինոսլավի գիմնազիայում, մասնավոր դասեր էր տալիս Թբիլիսիում. 54. ազնվա-

կան Ադամ Բրժոգովսկին, սովորել էր Պետերբուրգի Լեոնային ինստիտուտում և մասնավոր դասեր էր տալիս Թբիլիսիում:

1875 թվին Վրաստանում ստեղծված նարոդնիկական կազմակերպության անդամների թիվը, սակայն, վերը հիշված 54 անձնավորություններով չէր սահմանափակվում: Ժանդարմական գործում կա մի փաստաթուղթ, վորից յերևում է, վոր կազմակերպությունն ունեցել է նաև մի շարք անդամներ, վորոնց անունները վերը բերված ցուցակում չեն հիշատակվում: Վոստիկանության գործակալ Գեորգի Իոսելյանու՝ վոստիկանությանը տված ցուցմունքներից յերևում է, վոր կազմակերպության անդամներ են յեղել նաև Իսիգոր Կիկոձեն (քահանայի տղա, Պետերբուրգի բժշկա-խիրուրդիական ինստիտուտի ուսանող), Միխայիլ Կիպլանին (ազնվական, սովորել էր Պետերբուրգի Տեխնոլոգիական ինստիտուտում), Շիրելովը, ուսանող Չիչինաձեն, Վասիլի Լոսաբերիձեն, Անտոն Լորդկիպանիձեն, Սերգեյ և Իվան Մեսխինները, Վարլամ և Պլատոն Գոբիշվաձենները, Ալեքսանդր Մարգարիան, Կոնստանտին Չիչուան, Թեյմուրազ Լեժավան և Իլյա Բախտաձեն:¹

1875 թվին Վրաստանում հիմնված նարոդնիկական կազմակերպությունը, այսպիսով, մոտավոր հաշվով ուներ 68 անդամ², վորոնցից 48 վրացի, 5 հայ (Արշակ, Վարվառե, Ուրա Սաֆարյաններ, Ալեքսանդր Վերմիշյան և Ալեքսանդր Յեվանգուլյան), 4 ադրբեջանցի, Դսկ 5—այլ ազգություններից: Հետաքրքիր է, վոր այդ կազմակերպության անդամների մեջ կային 6 կին: Կազմակերպության անդամների մի մասը սովորել էր Պետերբուրգի գանազան ուսումնական հաստատություններում,

¹ Վոստիկանական գործակալ Յեգոր Իոսելյանին վորպես կազմակերպության անդամ հիշատակում է նաև վրացական հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Նիկոլայ Նիկոլաձեի անունը: Հնարավոր է, վոր Նիկոլաձեն կապ ունեցած լինի կազմակերպության հետ, բայց Նիկոլաձեն Անդրկովկասում գործող կազմակերպության անդամ չէր կարող լինել վորովհետև նա նարոդնիկական այդ կազմակերպության հիմնադրման ու գոյության տարիներին գտնվում էր արտասահմանում:

² Ա. Մեգիրովան կազմակերպության անդամների ընդհանուր թիվը հաշվում է 54 (տե՛ս՝ «История классово́й борьбы в Закавказье, приложение 2, էջ 29), վոր, անկասկած, սխալ է:

ինչպես նաև Մոսկվայի Պետրովսկայա Հողագործական Ակադեմիայում: Կազմակերպության անդամները խոշոր մասը Թբիլիսիի ու Քուծայիսի հոգևոր սեմինարիաների ու գիմնազիաների նախնիներն էին:

Անդրկովկասի նարդնիկական այդ անդրանիկ կազմակերպության ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանել է 1875 թվին Մոսկվայում գործող Սոփիա Բարդինայի հայտնի խմբակի անդամներ՝ Կովկասցի Զաբաղարուն, Յիցիանովին, Զգանովիչին, Թումանովային և ուրիշներին: 1875 թվի նարդնիկական խմբակի ստեղծման գործում մասնավորապես նշանակալից դեր է խաղացել Բարդինայի խմբակի անդամ Յիցիանովը, վոր 1875 թվին Մոսկվայից Թբիլիսի յեր ժամանել¹:

1875 թվին Անդրկովկասում ստեղծված նարդնիկական այդ կազմակերպության անմիջական հիմնադիրները յեղել են, ինչպես այդ ցույց են տալիս արխիվային նյութերը, Պետերբուրգի Յերկրագործական Ինստիտուտն ու վարած Իգնատի Իոսեյանին, Պետերբուրգի բժշկական-խիրուրդիական ակադեմիայի ուսանող Իսիդոր Կիկոձեն և Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտում սովորող Միխայիլ Կիպիանին: Անդրկովկասի նարդնիկական կազմակերպության այս յերեք հիմնադիրներն էլ 1874 թվականին պատկանել են Պետերբուրգում գործող «Կովկասցիներ» նարդնիկական անլեզալ խմբակին: Նրանք ակտիվ կերպով մասնակցել են Պետերբուրգի ուսանողական հեղափոխական շարժումներին: Կազմակերպության աշխատանքները կազմակերպողը և ճանաչված ղեկավարը հանդիսացել է Իգնատի Իոսեյանին: Կազմակերպության ակտիվ գործիչները, ըստ ժանդարմերիական գործի, յեղել են Փուրցեյաձեն, Շուբկովը, Զիչինաձեն, Վասիլիյ Լուսաբերիձեն, Անտոն Լորդկիլոյանիձեն, Սերգեյ և Իվան Մեսխինները և այլն:

1875 թվին Անդրկովկասում հիմնված նարդնիկական այդ կազմակերպության նպատակադրումը յեղել է նույնը, ինչ նպատակ վոր ունեցել են այդ շրջանում Ռուսաստանի կենտրոններում (Պետերբուրգում, Մոսկվայում) գործող նարդնիկական խմբ-

բակները: Վերջիններիս նմանությունը Անդրկովկասյան նարդնիկական այդ կազմակերպությանն էլ հեղափոխական ինտելիգենցիային պրոպագանդա յե արել՝ գնալ դեպի գյուղը, ժողովուրդը, աշխատել նրա մեջ, տարածել հակակառավարական իդեաներ, ձեռնարկել նարդնիկական «սոցիալիզմի» պրոպագանդան և կազմակերպել, նախապատրաստել գյուղացիական յեղույթներ, ապստամբություններ՝ տիրող կարգերը տապալելու նպատակով: Անդրկովկասյան նարդնիկական այդ կազմակերպության մասին կազմված վոստիկանական գործում ասվում է, վոր այդ կազմակերպությունը նպատակ է ունեցել:

«Արտասահմանից և Պետերբուրգից ուղարկվող զանազան հակակառավարական հրատարակությունները թարգմանել տեղական լեզվով և տպել մոտ ժամանակներս ստացվելիք տպագրական ձեռնագրագրային միջոցով: Աշխատել այդ հրատարակությունները տարածել գյուղական բնակչության մեջ, մեկնաբանել նրանց իմաստը, և յերը բնակչությանը բավականաչափ նախապատրաստված կլինի, պայմանավորվել իրար հետ, վոր ստացված ազդանշանի համաձայն միաժամանակյա ընդհանուր ապստամբություն բարձրացվի՝ ծառայողներին (ծառայողներ բառը գործ է անվում, ըստ յերեկույթին, չինովնիկության իմաստով. Մ. Ն.), հոգևորականությանը և ազնվական-կալվածատերերին, վորոնցից դժգոհ են, վորնչացնելու նպատակով»¹:

Անդրկովկասի նարդնիկական 1875 թվականի կազմակերպության Քուծայիսի խմբակի հիմնադրման մասին վոստիկանական այդ նույն գործում, վորը կազմված է 1876 թվականի ոգոստոս ամսին Քուծայիսի նահանգապետ Մալաֆեյեվի կողմից, ասված է.

«Ներկայումս այստեղ գոյություն ունեցող ընկերություն հիմքը, վորքան հայտնի յե, դրված է բժշկա-խիրուրդիական ակադեմիայի ուսանող Իսիդոր Կիկոձեյի՝ Պետերբուրգից գալու և ուսանող Միխայիլ Կիպիանուն՝ Թիֆլիսից գալու պահից՝ անցյալ տարի:

Իբրև ընկերության անդամներ ներգրավում էին առավելապես յերիտասարդ մարդիկ—մի մասը կաշառքով, մյուս

¹ См «Деятели революционного движения в России». Био-библиографический словарь, том II, вып. 4, № 1910.

¹ См «История классовой борьбы», кн. I, приложен. II, № 31.

մասի մեջ ատելութուն առաջացնելով դեպի կառավարութունն ու գոյութունն ունեցող կարգերը, և հրապուրել հավաստիացումներով, թե միապետական իշխանութունը վոչինչ չացնելուց հետո բոլորը լինելու յեն հավասար, ոգովելու յեն միատեսակ հարստութունից, պետական վորևե պարհակի—վոչ գրամական և վոչ ել նատուրալ— յենթակա չեն լինելու, ընդ վորում ձգտել են հաստատել, թե Ռուսաստանի գյուղական բնակչութունը, արդեն գրեթե 37 նահանգ, պատրաստ է ապստամբության, և թե գործերը լինելու յեն նրանց կողմը»¹:

Անդրկովկասի նարոդնիկների այդ կազմակերպութունը թեև գոյութուն ունեցավ մոտավորապես մեկ տարի և կազմակերպչորեն դեռևս լրիվ ու վերջնական ձևավորում չստացավ, այնուամենայնիվ, ձեռնարկեց բավական ակտիվ գործունեություն: 1875 թվականի նարոդնիկական այդ կազմակերպութունն Անդրկովկասում իր պրոպագանդային ծավալուն բնույթ տալու նպատակով բավական հաջող կերպով կազմակերպեց անլեգալ գրականութուն ստանալու և տարածելու գործն Անդրկովկասում:

Կազմակերպութունը համապատասխան գրականութուն ստանում էր Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներից (գլխավորապես Մոսկվայից և Պետերբուրգից) և արտասահմանից (Ցյուրիխից ու ժնեվից):

Ինչպես Ռուսաստանից, նույնպես և արտասահմանից ստացվող գրականության փոխադրման գործում Անդրկովկասի նարոդնիկներին կարևոր ոգնութուն էր ցույց տալիս Ռուսաստանի կենտրոններում և ժնեվում ու Ցյուրիխում սովորող կովկասցի առաջավոր յերիտասարդութունը: Արտասահմանից ստացվող գրականութունն ուղարկվում էր գլխավորապես Տաճկաստանի (թյուրքիայի) վրայով:

Անդրկովկասում արտասահմանից և Ռուսաստանից ստացվող հակացարական, հեղափոխական այդ գրականութունը բաղկացած էր զանազան գրքույկներից, թերթերից և կոչերից: Վոստրիկանական գործի տվյալների համաձայն, Անդրկովկասյան նարոդնիկներն ի թիվս բազմաթիվ գրքույկների ստացել են «Хитрая

Механика», «Сказка о четырех братьях и об их приключениях», «Бог то бог, да и сам не будь плох», «Самарский голод», «Что надо делать войску», «Анархия», «Государственность и анархия», «Декабристы», «История развития Интернационала», «Задачи революционной пропаганды в России» և այլ գրքույկներ: Ստացվող թերթերի և կոչերի մեջ յեղել են «Вперед», «Работник», «Народное дело» պարբերականները, «К офицерам русской армии» կոչը և այլն:

Ռուսաստանից և արտասահմանից ստացված այդ անլեգալ գրականութունը յեղել է գերազանցապես ռուսերեն լեզվով: Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպութունը վորոշ աշխատանք և վորձեր է կատարել այդ գրականության մի մասը տեղական լեզուներով թարգմանելու ուղղությամբ: 1876 թվին, որինակ, վրացերեն լեզվով թարգմանվեցին «Хитрая механика», «Бог то бог, да и сам не будь плох» գրքույկները: Թարգմանական գրականության հրատարակման գործը լայն հիմքերի վրա դնելու նպատակով անդրկովկասյան նարոդնիկական կազմակերպութունն աշխատել է արտասահմանից ստանալ տպագրական մեքենա, վորի համար և նախորոք հավաքվել է վորոշ գումար: Բայց Անդրկովկասի նարոդնիկների այդ նպատակը չիրականացավ, վորովհետև նարոդնիկական այդ կազմակերպութունը ցարական վոստիկանության կողմից շուտով հայտաբերվեց և լիկվիդացիայի յենթարկվեց:

1875 թվին Անդրկովկասում հիմնված նարոդնիկական կազմակերպութունը գրավոր պրոպագանդայի հետ միասին ծավալում էր նաև բանավոր պրոպագանդա: Ինչպես յերևում է վոստրիկանական գործի տվյալներից, Անդրկովկասի նարոդնիկները ռուս նարոդնիկների նմանությամբ շեշտը դնում էին բանավոր պրոպագանդայի վրա: Կազմակերպության անդամներից շատերը գյուղ էին գնում և այնտեղ ծավալում իրենց պրոպագանդան: Մինչ այժմ հայտաբերված արխիվային նյութերում վորոշ, թեև վոչ լրիվ, տեղեկություններ կան գյուղում, գյուղացիության մեջ աշխատող անդրկովկասյան նարոդնիկների պրոպագանդայի բովանդակության և մեթոդների մասին: Շտաբս-կապիտան Խրիստոֆորովը «Անդրկովկասյան յերկրի սահմաններում սոցիալ-հեղափոխական խմբակ կազմակերպելու մասին» խորագիր կրող իր գե-

¹ См. «История классовой борьбы», кн. I, приложен. II, № 31.

կուցագրում նկարագրում ե հետեյալ եպիգրաֆը, վորը վորոշ գա-
ղափար ե տալիս Անդրկովկասի նարոգնիկների պրոպագանդայի
մասին.

«Հունիսի 20-ին գյուղացի Սեմյոն Գեորգիե Գոգելի-
ձեն, յերեկոյան, ձիով գնում եր Զուգդիդից ե, Քուլթայիսի
ուղղությամբ դեռ մի կայարան չանցած, հանդիպեց Իոսիֆ
Լոլուային, վորն անեղ ձայնով հրամայեց նրան հետեւ իրեն
և բերեց Խեթի գյուղը մի խրճիթի մոտ, վոր պատկանում ե
Գորախիձեյին. այնուհետև նրան թողնելով այնտեղ, հարց-
րեց, թե ինչ ե կատարվում Զուգդիդիում ե, իմանալով, վոր
այնտեղ գյուղացիները խռովություն են սարքում, ասաց.—
«Այդ վիշինչ, տեսնեսք, թե ինչ խռովություն ե լինելու
թե Զուգդիդիում ե թե ամեն տեղ. միթե սա լավ չե: Միթե
սա բարի գործ չե: Որինակ՝ դու փողի կարիք ունես, դու
60 կոպեկ ունես ցամաք հացի համար ե միայն այդքան,
իսկ յերբ մեզ մոտ լինի մի ընդհանուր գետեղարան, վոր-
տեղ ամեն մեկը գնի իր արտադրած բաները ե վորտեղ պահ-
վեն մեր աշխատանքի բոլոր պտուղները, այսինքն՝ վար-
պետների, արհեստավորների, ֆաբրիկանտների, հողագործ-
ների ե ուրիշների արտադրանքները, ապա այն ժամանակ
բոլորս ել կապենք այնպես, ինչպես մեզ մոտ՝ Քուլթայի-
սում ապրում եր Լեվաշովը, ե մեզ բոլորովին ել պետք չե
թագավորը»: Այնուհետև նրան մի բաժակ թեյ տվեց ե թո-
ղեց, վոր գնա. այնտեղ կար նաև մի ինչ-վոր կին»¹:

Անդրկովկասի նարոգնիկների պրոպագանդայի բովանդա-
կության մասին շտաբս-կապիտան Խրիստոֆորովի այդ նույն
գեկուցման մեջ այնուհետև ասվում ե հետեյալը.

«Պրոպագանդիստները (խոսքը վերաբերում ե Անդրկով-
կասի նարոգնիկներին.—Մ. Ն.) ժողովրդի մեջ անց են կաց-
նում հետեյալ գաղափարները.—Թագավորի որենքով վկայա-
կանների, պատենտների ե այլ բաների համար գանձվում
են զանազան անուղղակի հարկեր—հսկայական գումարներ,
ընդվորում գանձման նորման տարեցտարի ավելացվում ե
և հնարվում են նոր հարկեր, վորոնց ամբողջ ծանրությունն

¹ Տես նույն տեղ:

ընկնում ե ժողովրդի վրա, վորի կաշին քերթում են, յեթե
նա միջոցներ չի ունենում այդ հարկերը վճարելու: Հողի
մշակման, ցանելու, հնձելու, կալսելու, վառելիքի համար
ծառ կտրելու վրա ժողովրդի թափած քրտնաջան աշխա-
տանքի արդյունքը, վորն անհրաժեշտ ե մարդու գոյությունը
պահպանելու համար, ամբողջովին գանձարանն ու կալվա-
ծատերերն են վերցնում, իսկ ժողովուրդը շարունակում ե
թշվառանալ ե տանջվել յուր աշխատանքում:

Ինչո՞ւ թագավորը ե ամբողջ ինտելիգենցիան (ինտե-
լիգենցիա բառն այստեղ գործ ե ածվում, ըստ յերեկոյթին,
պաշտոնեյություն, չինովնիկություն իմաստով.—Մ. Ն.)
նստած են ժողովրդի վզին, մի ժողովուրդ, վորը հեծում
ե լծի տակ, մինչդեռ, յեթե թագավորը չլինի, չլինեն կա-
ռավարությունն ու նրա որենքները, այն ժամանակ կհա-
վասարվեն իրավունքները, բռնի տուրք չի լինի այլևս, ժո-
ղովրդի կարիքների համար կլինեն ընդհանուր միջոցներ,
վորոնցով ե նա ըստ կարիքի կբավարարի իր պահանջները:
Ուստի անհրաժեշտ ե այդ ցանկանալ ե հասնել դրան, նկատի
ունենալով ժողովրդի ընդհանուր բարորությունը, մի ժո-
ղովուրդ, վորն արդեն կաշխատի իր համար: Քահանաները,
ի շահ թագավորի, սուտ քարոզում են, վոր նա՝ թագավորը,
կարգված ե աստծուց, ե վոր նախախնամությունը ժո-
ղովրդի բախտը հանձնել ե նրան, վորպեսզի ժողովրդին
խորին հնազանդության ե այդ լծի տակ անմոռնչ ու տան-
ջալից չարչարանքի մեջ պահի»¹:

Վերը բերված քաղվածքներից կարելի յե յեզրակացնել, վոր
Անդրկովկասի նարոգնիկների պրոպագանդան մոտավորապես նույն
բովանդակությունն ե ունեցել, ինչ վոր իր ժամանակի ռուսական
նարոգնիկության պրոպագանդան: Ռուս նարոգնիկների նման
անդրկովկասցի նարոգնիկներն ել իրենց պրոպագանդայի ըն-
թացքում առաջ եյին քաշում ցարիզմի տապալման անհրաժեշ-
տության հարցերը ե մանր-բուրժուական, գյուղացիական «սո-
ցիալիզմի» մշուշապատ իդեաները:

Անդրկովկասի նարոգնիկների պրոպագանդան, ռուս նարոգ-

¹ Տես նույն տեղ:

նիկները պրոպագանդայի նման, ընդհանուր առմամբ մնում եր
ձայն բարբառո հանապատի: Գյուղացիական լայն խավերի հա-
մար անհասկանալի ելին մնում նարոդնիկական «սոցիալիզմի»
վոչ ունալ և ոտար գաղափարները, վորի համար և նրանք նա-
րոդնիկությունից հեռու ելին կանգնում: Անդրկովկասի նարոդ-
նիկները, սակայն, վորոշ դեպքերում ունեցան մասնակի հաջո-
ղություններ: Շտաբս-կապիտան Նրիստոֆորովի՝ վերը հիշված
գեկուցագրի մեջ պատմվում է այն մասին, թե ինչպես 1876 թ.
հուլիս ամսին Ոգուրգեթի գավառի Նագումարի գյուղում նարոդ-
նիկներն իրենց համակրող գյուղացիների ժողով են կազմակեր-
պում, վորին ներկա յեն լինում 25 գյուղացի: Ժողովին ներկա
յեղած գյուղացիները, ինչպես հաղորդում է Նրիստոֆորովը, հա-
մաձայնում են նարոդնիկ պրոպագանդիստի հետ և իրենց պատ-
րաստակամություն են հայտնում մասնակցելու սպասվող գյու-
ղացիական ապստամբություն: Գյուղացիների մեջ նարոդնիկնե-
րի ունեցած մասնակի հաջողություն մասին մի փաստ բերում է
նաև Թբիլիսիի նահանգական ժանդարմական վարչության պե-
տը՝ Կովկասի փոխարքային գրած իր գեկուցագրի մեջ: 1876 թ.
սեպտեմբերի 5-ի թվակիր իր գեկուցագրում Թբիլիսիի նահան-
գական ժանդարմական վարչության պետը հաղորդում է, վոր
Ռաչում, Մինգրելիայում և Գորու գավառում մի քանի յերիտա-
սարդ նարոդնիկներ համոզել են գյուղացիներին, վորպեսզի նրանք
պատրաստվեն և ազդանշանի դեպքում անմիջապես ապստամբեն:
Թբիլիսիի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի ասե-
լով՝ ապստամբության ազդանշանը վորոշված է յեղել տալ պա-
տերազմ սկսվելու դեպքում:

Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպությունը պրո-
պագանդա յեր ծավալում նաև ինտելիգենցիայի, հատկապես ու-
սուցիչների և զանազան դպրոցական հաստատություններում սո-
վորող յերիտասարդության մեջ: Նարոդնիկական պրոպագանդան
հաջողություն ունենում եր հատկապես հենց այդ շերտերի մեջ:
1876 թ. կազմակերպության ղեկավարները հաշվում ելին, վոր
Թբիլիսիում ունեն մոտ 200 համակրող, իսկ Քութայիսում՝ 30:
Բնորոշ է, վոր այդ համակրողների ճնշող մեծամասնություն ու-
սանողներ և ուսուցիչներ ելին: Նարոդնիկական պրոպագանդան,
սակայն, ավելի հաջողություն ունենում եր մասնավորապես գյուղ-

ղական ուսուցիչների մեջ, վորոնցից շատերը դառնում ելին նա-
րոդնիկական կազմակերպություն ալտիվ անդամներ:

Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպությունը, ինչպես
այդ յերևում է արխիվային փաստաթղթերից, հաճախակի իր ան-
դամների խորհրդակցություններ և ժողովներ ե հրավիրել, վոր-
տեղ քննվել են կազմակերպչական բազմատեսակ հարցեր: 1876
թվի մայիսի 23-ին, որինակ, Քութայիսում, հրավիրվել է մի
խորհրդակցություն, վորտեղ քննություն են առնվել հետևյալ
հարցերը. 1. ընդհանուր դրամարկդ հիմնելու խնդիրը. հարց է
դրված յեղել կոչեր տարածելու, կազմակերպության մեջ նոր ան-
դամներ ընդգրկելու և ընդհանրապես պրոպագանդիստական աշ-
խատանքներ կատարելու համար կազմակերպության անդամնե-
րից, կազմակերպվելիք ներկայացուցիչներից, պարահանդեսներից
և այլ աղբյուրներից գումար հավաքել. 2. գանձապահ ընտ-
րելու հարցը և 3. գյուղացիության մեջ հաջող պրոպագանդա
տանելու նպատակով ծրագիր կազմելու խնդիրը: Վերը հիշված
շտաբս-կապիտան Նրիստոֆորովի գեկուցման մեջ նարոդնիկների
կազմակերպած հավաքույթ-ժողովների մասին ասվում է, վոր
կազմակերպության անդամները Թբիլիսիում գրեթե ամեն ուր, որը
ցերեկով հավաքույթ-ժողովներ են կազմակերպել, վոր այդ ժո-
ղովներն այնքան հաջող են գնացել, վոր անլեզալ ժողովի մաս-
նակիցներն անգամ միշտ ծիծաղել են բթամիտ, գլխի չընկնող
վոստիկանություն վրա:

Հետաքրքիր է, վոր կազմակերպության մեջ ալտիվ աշխա-
տանք են կատարել նաև մի քանի գյուղացիներ, ինչպես, որի-
նակ, գյուղացի Շավիշվիլին, վորը հատկապես մեծ աշխատանք
է կատարել արտասահմանից Բաթումի վրայով անլեզալ գրակա-
նություն փոխադրելու գործում:

1876 թվին Անդրկովկասում ստեղծված նարոդնիկական կազ-
մակերպությունը բավական սերտ, ուժեղ կապ է ունեցել այն
ժամանակ Պետերբուրգում և Մոսկվայում սովորող կովկասցի հե-
ղափոխական ուսանողների և, նրանց միջոցով ել՝ Պետերբուրգում
և Մոսկվայում գործող ուսանական նարոդնիկական խմբակների
հետ: Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպությունը սխտե-

¹ „Био-библиографический Словарь“, т. I и II, выпуск 4, стр. 1985.

մատիկ կապ ե ունեցել, որինակ, Պետերբուրգում և Մոսկվայում գտնվող կովկասցի Զաբաբարու, Յիցիանովի, Չեկոիձեյի, Ջդանովիչի, Դարդաշյանի, Բայրախտաբովի, Այվազյանի և ուրիշների հետ, վորոնք բոլորն ել, ընդգրկված լինելով ոռւսական նարոդներիկական խմբակների մեջ, անլեզալ աշխատանք եյին տանում Ռուսաստանի կենտրոններում: Ռուսաստանի կենտրոններում և Անդրկովկասում գործող նարոդներիկների միջև կապը պահպանվել ե ինչպես գրավոր ձևով, այնպես ել կենդանի՝ մարդկանց միջոցով: 1876 թվին, որինակ, Անդրկովկասի նարոդներիկական կազմակերպության ղեկավարներից և հիմնադիրներից մեկը՝ Իգնատիյ Իոսելյանին Պետերբուրգ ե գնում՝ Անդրկովկասում կատարած իրենց աշխատանքների մասին ինֆորմացիա տալու և այնտեղ Ռեզնիկով ազգանունն ունեցող մի անձնավորութունից գումար ստանալու համար: Կապը Մոսկվայի հետ այնքան ուժեղ ե յեղել, վոր Անդրկովկասի նարոդներիկների կազմակերպութունը Սոֆիա Բարդինայի նարոդներիկական խմբակից 700 ուրբլի փող ե ստացել Անդրկովկասում նարոդներիկական պրոպագանդան ավելի հաջող կերպով կազմակերպելու համար: Ուժեղ կապի առկայությամբ պետք ե բացատրել նաև այն հանգամանքը, վոր մի քանի ոռւս նարոդներիկներ Պետերբուրգից Անդրկովկաս ժամանելով ակտիվ կերպով աշխատել են նարոդներիկական կազմակերպության մեջ: 1876 թվի ոգոստոսին, որինակ, Պետերբուրգից Գուլթայիսի յե յեկել Պետերբուրգի ուսանող, նարոդնիկ Գլուխովսկոյը, բերելով իր հետ անդրկովկասյան նարոդներիկների համար անլեզալ գրքեր: Նույն այդ 1876 թվին Թբիլիսի յե ժամանել Պետերբուրգի վոստիկանության կողմից վորոնվող Սերգեյ Շվեցովը: Տեղավորվելով Թբիլիսիի տպարաններից մեկում՝ Շվեցովը մասնակցել ե Անդրկովկասի նարոդներիկների կազմակերպության աշխատանքներին:

Անդրկովկասի նարոդներիկական կազմակերպությունը չնայած անմիջական ղեկավարություն և ցուցմունքներ ստանում եր Պետերբուրգից և Մոսկվայից, սակայն, կազմակերպչորեն ինքնուրույն եր: Այդ եր պատճառը, վոր 1876 թվին Մոսկվայում և Պետերբուրգում գործող անդրկովկասցի նարոդներիկներ Զաբադարին, Յիցիանովը, Ջդանովիչը և մյուսներն Անդրկովկասի նարոդներիկներին առաջարկում եյին կազմակերպչորեն միացնել, միավորել անդր-

կովկասյան նարոդներիկական կազմակերպությունը ոռւսական կենտրոնական նարոդներիկական կազմակերպությունների հետ:

Անդրկովկասի նարոդներիկական՝ 1875 թվին հիմնված՝ կազմակերպությունը, ինչպես յերևում ե արխիվային դոկումենտներից, կապ ե ունեցել Վլադիկավկազում (այժմ Որջնիկիձե քաղաքը) գործող նարոդներիկական մի խմբակի հետ: Վլադիկավկազում հիմնված նարոդներիկական այդ խմբակի մասին առայժմ քիչ բան ե հայտնի, բայց արդեն հայտարարված արխիվային դոկումենտներից պարզվում ե, վոր Անդրկովկասի նարոդներիկական կազմակերպության անդամներից վոմանք Թբիլիսիից և Գուլթայիսից հաճախ Վլադիկավկազ են գնացել՝ այնտեղի նարոդներիկական խմբակի աշխատանքներին մասնակցելու նպատակով: Ժանդարմական գործում ասված ե, վոր անդրկովկասյան նարոդներիկները Վլադիկավկազից ստացել են 3000 ուրբլի: Այդ փաստի վրա հիմնվելով՝ հնարավոր ե յենթադրել, վոր Վլադիկավկազում գործող նարոդներիկական խմբակը բավական ուժեղ ե յեղել:

Հետաքրքիր ե հիշատակել այն հանգամանքը, վոր վոստիկանությունն Անդրկովկասի նարոդներիկներին խուզարկելու ժամանակ մի քանիսի մոտ գտել ե ոռւս մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկու նկարը: Կազմակերպության անդամներից վոմանք, ինչպես յերևում ե փաստաթղթերից, յեռանդով զբաղվել են սոցիալիզմի ուսումնասիրությամբ: Նրանք մտադրություն են ունեցել ուսումնասիրել սոցիալիստական մտքի ներկայացուցիչներին և նրանց մասին զեկուցումներ կարդալ:

1875 թվականին Անդրկովկասում հիմնված նարոդներիկական կազմակերպության աշխատանքի հիմնական վայրերը, ինչպես յերևում ե փաստաթղթերից, յեղել են Թբիլիսին, Գուլթայիսը, Գորին, Թելավը, Մինգրելիան և Ոգուրգելթի գավառը: Այդ կազմակերպության գործունեյությունն ընդհանուր առմամբ սահմանափակվել ե Վրաստանով: Կարելի յե յենթադրել, իհարկե, վոր ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող նարոդներիկական այդ կազմակերպությունը վորոշ աշխատանք կատարած կլինի Անդրկովկասի այլ մասերում ևս: Այս հավանական յենթադրությունը հաստատող փաստեր, սակայն, ղեռու հայտարարված չեն:

1876 թվականին Անդրկովկասում ստեղծված նարոդներիկական կազմակերպությունը, վորքան այդ կարելի յե դատել հրապարա-

կում յեղած փաստաթղթերից, հիմնականում յեղել ե նույն կազմակերպութիւնը, ինչ վոր իր ժամանակի ռուսական նարոդնիկական կազմակերպութիւնները: Անդրկովկասի նարոդնիկական այդ կազմակերպութիւնն իր գործունեութեան բովանդակութեան, նպատակադրման, պրոպագանդայի նյութ դարձող իդեաների, աշխատանքի մեթոդների, անգամ սոցիալական կազմի և այլ տեսակետներից հիմնականում չի տարբերվել ռուսական նարոդնիկական կազմակերպութիւններից: Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպութիւնն իր վրա կրել ե հատկապես Սոֆիա Բարդինայի նարոդնիկական խմբակի ազդեցութիւնը և պատկանել ե այդ խմբակի ուղղութեանը: Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպութեան գործունեութեան ապեցիֆիկումի հիմնական մոմենտը յեղել ե այն, վոր կազմակերպութեան աշխատանքը գրեւոր ե նաև ազգային ազատագրական պայքարը կազմակերպելու և այն համառուսական ընդհանուր հեղափոխական շարժմանը զուգակցելու և միավորելու ուղղութեամբ:

1875 թ. հիմնված անդրկովկասյան նարոդնիկական կազմակերպութիւնը, վոր պետք ե համարվի առաջին նարոդնիկական կազմակերպութիւնն ամբողջ Անդրկովկասում, յերկար կյանք չունեցավ: Մոտավորապես մեկ տարի գոյութիւն ունենալուց հետո նա հայտարարվեց ցարական ժանդարմերիայի կողմից և լիկվիդացիայի յենթարկվեց: 1876 թ. ոգոստոս ամսին ազնվական Յեգոր Իվանովիչ Իոսելյանին, վոր սկզբում մասնակցում եր նարոդնիկական այդ կազմակերպութեան աշխատանքներին, իսկ հետագայում դարձավ ցարական ժանդարմերիայի գործակալն ու լրտեսը, նարոդնիկական այդ կազմակերպութեան գոյութեան, աշխատանքների և անդամների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տվեց Քուլթայիի նահանգապետ Մալաֆեյեվին: Լրտես Յեգոր Իոսելյանու տված ցուցմունքների հիման վրա 1876 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին բանտարկվեցին կազմակերպութեան գրեթե բոլոր անդամները: Միայն կազմակերպութեան հիմնադիրներից մեկը՝ Իսիդոր Կիկոձեն, խույս տալով, թափնվեց Թուրքիայում: Կազմակերպութեան բանտարկված անդամներից մեծ մասն աքսոր ուղարկվեց: 1876 թվի հոկտեմբեր ամսին՝ մեկ տարի առաջ ստեղծված նարոդնիկական կազմակերպութիւնն այլևս գոյութիւն չունի:

1879—1880 թ.թ. ՆԱՐՈԴՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿ

1879—1880 թ.թ., ինչպես յերևում ե բժիշկ Լորիս-Մելիքյանի, մեզ հասած, հուշերից, Թբիլիսիում գործել ե նարոդնիկական անլեզալ մի խմբակ, վորն ունեցել ե նարոդովոլյան ուղղութիւն: Նարոդովոլյան այդ կազմակերպութիւնը ևս, ըստ Լորիս-Մելիքյանի հուշերի, ունեցել ե ինտերնացիոնալ կազմ: Նրա մեջ ընդգրկված են յեղել ռուսներ, վորոնք կազմել են մեծամասնութիւնը, վրացիներ, հայեր և այլն: Կազմակերպութիւնը սերտ կապ ե ունեցել Պետերբուրգի Նարոդնայա-Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեի հետ: Անդրկովկասում 1879—1880 թ.թ. գործող նարոդովոլյան այդ խմբակի մասին դժբախտաբար մենք գեղևս չունենք մանրամասն տեղեկութիւններ: Կազմակերպութեան վերաբերյալ ժանդարմական գործ գեղևս չի հայտարարված, ըստ յերևույթին, չլինելու պատճառով: Նարոդնիկական այդ կազմակերպութեան մասին մեր ձեռքի տակ ունենք առայժմ միայն այդ կազմակերպութեան անդամ՝ բժիշկ Լորիս-Մելիքյանի հուշերը, վոր տպագրվել ե Ամերիկայի Կալիֆորնիա նահանգում հրատարակված հայկական «Ապարեզ» լրագրում: Ծագումով ազնվական, իր գործունեութեամբ սկզբում կարճ ժամանակով նարոդնիկ, իսկ հետո՝ հայ ազգային ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչ, բժիշկ Լորիս-Մելիքյանը (ցարական հայտնի գեներալ կոմս Լորիս-Մելիքովի յեղբոր տղան) 1920 թվին գրած իր հուշերի մեջ պատմում ե հետևյալը.

«Յերբ 1872-ին Թիֆլիսի գիմնազիան մտա, այն ատեն մոտավորական հեղափոխական շարժում մը ծայր տալ սկսած եր, վորուն առաջինն ըլլալով հայոց մեջ, յես միացա 1879-ին, հետո՝ Հակոբ Քոչարյանը: Իսկ մեր կազմակերպած քաղաքա-տնտեսական դասախոսութիւններուն յեռանդուն էինտեյին Սիմոն Զավարյանը և ուրիշները: Կոմիտե մը կազմեցինք, վոր կապ հաստատեց Պետերբուրգի մեջ սո-

ցիալիստ հեղափոխական «Նարոդնայա-Վոլյա» կազմակերպության հետ: Ավելացնեմ, վոր մեր կազմը միջցեղային էր, վորոք մեջ կային և՛ ռուսներ, և՛ վրացիներ, և՛ հայեր, սակայն զանազան ցեղերու, մանավանդ ռուսական մեծամասնության մեջ, հնարավորություն չուներնալով մենք մեզի անդրադառնալու, լավագույն համարեցինք ազգային ուղեգծով ընթանալ դրական արդյունքի մը հասնելու համար և 1880-ին բաժանվեցանք այդ ընդհանուր շարժումեն՝ մտնելու համար ազգային գործունեության մեջ, վոր սկսած էր արդեն շարժիլ, նույնիսկ ստեղծված էր Գրիգոր Արծրունիի շուրջը ազատական, և Սպ. Սպանդարյանի շուրջը՝ պահպանողական կղերամիտ շարժում մը, վորոնք ազգային ազատագրության ընդհանուր նպատակին կաշխատեցին: Այս վոգեվորության մեջ, յես՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Տեր-Գրիգորյանի հետ Յեվրոպա ուսանելու համար մեկնող առաջին խմբի մեջ կմտնեմ այն մտադրությամբ, ուր զինվորական կրթություն մը ստանալի վերջը դառնամ հայրենիք իբր մարզված զինվոր այդ շարժմանը ծառայելու: Սակայն Ֆրանսական Սեն-Սիրի վարժարանը մերժելով ոտարականներ ընդունել, ստիպված յեղա բժշկության հետեւելու: Սերտորեն կապվեցա ռուս հեղափոխականներու հետ, վորոնցմե հիշեմ նշանավոր փախստական Լավրովը¹:

Բժիշկ Լորիս-Մելիքյանի հուշերում հիշված Հակոբ Քոչարյանը, Սիմեոն Զավարյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը և Տեր-Գրիգորյանը, իսկապես, 1870—80 թ. թ. հայ նարոդնիկական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներից էին: Հակոբ Քոչարյանը, որինակ, դեռևս 1875 թ. «Մշակ»-ում տպագրել է մի շարք հոդվածներ, վորոնք իրենց վրա կրում են նարոդնիկական իդեաների ազդեցությունը: Այդ տեսակետից բնորոշ է նրա «Հացի խնդիր» խորագիր կրող հոդվածը, վոր գետեղված է «Մշակ»-ի 1875 թ. № 31-ում: Սիմեոն Զավարյանը և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1870—80 թ. թ. նույնպես տարված էին նարոդնիկական գաղափարներով: Տեր-Գրիգորյանը 1880-ական թվականներին հայտնի նարոդովոլեց էր և անմիջական, անձնական կապեր ունեւ Նա-

րոդնայա-Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեի անդամ Աննա Կորբայի և մյուսների հետ: Նա 1881—82 թ. թ. դարձավ Թբիլիսիում կազմակերպված նարոդովոլյան կազմակերպության զինվորական խմբակի ղեկավարներից մեկը:

Թե Անդրկովկասի նարոդովոլյան 1879 — 1880 թ. թ. այդ կազմակերպությունն ինչ գործունեություն է ծավալել և կոնկրետ ինչ է արել, այդ դեռևս մեզ հայտնի չէ: Վերը հիշատակված հուշերում այդ մասին չի խոսվում: Բնորոշ է սակայն, վոր նարոդովոլյան այդ կազմակերպության մեջ յեղած հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները շուտով հեռանում են այդ կազմակերպությունից և դառնում բացառապես «հայկական հարցի», հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ:

Թե վերջինս է գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունը, հաստատապես հայտնի չէ: Պետք է յենթադրել, սակայն, վոր Թբիլիսիի նարոդովոլյան այդ կազմակերպությունը կազմակերպվել է 1879 թ. վերջերին և քայքայվել կամ ինքնալիկվել է 1879 թ. վերջերին և քայքայվել 1880 թ. ընթացքում: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, վոր այդ կազմակերպությունը, վորը, ինչպես ասացինք, ուներ նարոդովոլյան ուղղություն, 1879 թ. աշնանից շուտ չեր կարող կազմակերպված լինել, վորովհետև, ինչպես հայտնի յե, «Զեմլյա ի Վոլյա»-ի քայքայումը և «Նարոդնայա-Վոլյա»-ի կազմակերպումը կատարվել է 1879 թ. աշնանը: Քայքայվել է այդ կազմակերպությունը, ըստ յերևույթին, 1880 թվականին կամ 1881 թ. սկզբներին, վորովհետև 1881 թ. աշնանն արդեն Թբիլիսիում կազմակերպվում է նարոդովոլյան մի նոր՝ զինվորական կազմակերպություն: Պետք է յենթադրել, վոր 1879 թ. հիմնված նարոդնիկական կազմակերպության քայքայումից հետո նրա անդամներից շատերը մտնում են 1881 թ. վերջերին Թբիլիսիում կազմակերպված նարոդովոլյան այդ նոր՝ զինվորական խմբակի մեջ:

¹ Տես «Ասպարեզ», 1920 թ., № 626:

1881—1882 թ. թ. ՆԱՐՈՂՈՎՈՒՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ Ի Մ Բ Ա Կ Ը

Անդրկովկասում, ժամանակագրական կարգով, նարոդնիկական յերրորդ խմբակը կազմակերպվեց 1881 թվին: Այդ խմբակը, վոր կոչվում էր Նարոդովոյան զինվորական խմբակ, կազմակերպվեց հետևյալ պարագաներով:

Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեն, կոմիտեյի ակա-նավոր անդամներ Ժեկյարովի և Կոլոդկեվիչի առաջարկներով, 1880 թ. վորոշում էր ընդունեց կազմակերպել նարոդովոյան զինվորական խմբակներ բանակում: Այդ վորոշումը կյանքում իրագործելու նպատակով Պետերբուրգում ստեղծվեց «Զինվորական Կենտրոնա-կան (գլխավոր) խմբակ», վորի կազմի մեջ մտան Ժեկյարովը, Կո-լոդկեվիչը, Սուխանովը, Շարոմբերգը և Ռոգաչևը¹: Խմբակը 1880 թվի աշնանից սկսեց իր առաջին քայլերն անել բանակում առան-ձին նարոդովոյան խմբակներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Զին-վորական կենտրոնի ձեռնարկած աշխատանքի շնորհիվ, 1880 թ. վերջերին արդեն նարոդովոյան զինվորական խմբակներ գործում էին Կրոնշտադտում և Պետերբուրգում: 1881 թ. մարտին ստացած հարվածից հետո ել, սակայն, Նարոդնայա Վոլյան շարունակեց իր աշխատանքները զինվորական խմբակներ կազմակերպելու ուղ-ղությամբ: Իրենց կազմով փոխված և թուլացած Գործադիր Կո-միտեն ու Կենտրոնական Զինվորական Խմբակը մարտի մեկից հե-տո ել շարունակեցին նոր փորձեր կատարել զինվորական շրջան-ների հետ կապվելու համար: 1881 թ. գարնանը Նարոդնայա Վո-լյայի Գործադիր Կոմիտեյի և Զինվորական Կենտրոնական Խմբա-կի առաջարկներով մի շարք ակաճավոր նարոդովոյան ծայրա-մասեր մեկնեցին՝ աշտեղ զինվորական խմբակներ կազմակերպել-

լու նպատակով: Այդ նոր նախաձեռնություն շնորհիվ զինվորական խմբակներ կազմակերպվեցին Նովոբորոնո, Մոսկվայում, Ուլյանով, Կիևում, Ուդեսայում, Նիկոլայևում, Կովկասում, Մինսկում, Վիլ-նոյում և այլուր, վորոնց մեջ ընդգրկված էին մի քանի հա-րյուր անդամներ¹:

Զինվորական խմբակներ կազմակերպելու նպատակով ծայ-րամասեր գնացող նարոդովոյաններից էր նաև Գործադիր Կոմի-տեյի անդամ, ակաճավոր նարոդովոյան Աննա Կորբան: Գործադիր Կոմիտեյի վորոշման համաձայն նա պիտի Կովկաս գնար՝ աշտեղ զինվորական խմբակ կազմակերպելու նպատակով: Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի այդ վորոշումը ռեալիզացիայի յենթարկելու նպատակով 1881 թ. ամառը Թբիլիսի ժամանեց Աննա Կորբան Վարվառա Ստեպանովնա կեղծ անվան տակ: Թբի-լիսիում յեղած ամբողջ ժամանակ Աննա Կորբան կոնսպիրատիվ նպատակներով հենց այդ անվամբ ել մնաց: Այդ ե պատճառը, վոր վոստիկանական գործում նա հիշատակվում և վորպես Վարվառա Ստեպանովնա:

Ժամանելով Թբիլիսի և ոգտագործելով կովկասյան ու ուռ-սական հեղափոխական ինտելիգենցիայի կապերը՝ Կորբան, վոր-պես Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի ներկայացուցիչ, սկզբում կապվեց անցյալում նարոդնիկական խմբակների մեջ յե-ղած տեղական ինտելիգենցիայի (Կիպլանի, Չրելայի և այլն) հետ և ապա սրանց միջոցով ել՝ Թբիլիսիում գտնվող Մինգրելական գնդի հեղափոխականորեն արամադրված սպաների, յենթասպաների հետ: Հավաքելով այդ կադրերին իր շուրջը՝ Կորբան կազմակերպեց մի քանի (ըստ վոստիկանական գործի՝ յերեք) գաղտնի ժողովներ, վորտեղ և քննությունն առնվեցին նարոդովոյան զինվորական խմբակ կազմակերպելու և խմբակի ծրագրի հարցերը²: Նախա-

¹ «Былое», 1907 г. № 4, էջ 127:

² Աննա Կորբան Թբիլիսի ուղևորվելով իր հետ վերցրել էր Նարոդնայա Վոլյայի մի շարք հրատարակություններ, վորոնց թվում և «Народная Воля» թերթի № 3-ը, վորի մեջ տպագրված էր նարոդովոյան զինվորական խմբակ-ների ծրագիրը: Այդ ծրագիրն էր հենց, վոր քննության յենթարկվեց Կորբա-յի կողմից 1881 թվին ամառը Թբիլիսիում հրավիրված ժողովներում: Ինչպես յերևում է արխիվային նյութերից, Կորբան Թբիլիսիում բավական հաջող կեր-պով տարածում է «Народная Воля» թերթի համարները և նարոդնիկական մի շարք այլ անլեզալ հրատարակություններ:

¹ Вера Фигнер, «Запечатленный труд», том I, 1933 г., էջ 183:

պատրաստական այդ ժողովներին հետո, 1881 թ. աշնանը (սեպտեմբերին) Աննա Կորբան կարողացավ հիմնադրել նարոդովոլյան զինվորական խմբակ Անդրկովկասում¹: Նմանակի կազմակերպման գործին, ինչպես այդ յերևում է խմբակի մասին կազմված վոստրիկանական գործից, առանձնապես ակտիվ կերպով մասնակցել են Կիպլիանին, Զրեկայեվը և 16-րդ գրենադերական Մինգրելական գնդի սպա Անտոնովը, Ալիխանյանը և Լիպոմանը:

Անդրկովկասյան նարոդովոլյան այդ զինվորական խմբակի մեջ ընդգրկված էին, ըստ ցարական կառավարության արդարադատության մինիստրության դեպարտամենտի քննչական գործի տվյալների, 28 հոգի: Պետերբուրգի դատական պալատի դատախազի տեղակալ Դորբոֆինսկին խմբակի մասին կազմած իր մեղադրական յեզրակացության մեջ վորպես այդ խմբակի անդամներ թվում է հետևյալ անձնավորություններին. — աղնվականներ՝ Վլադիմիր Միխայլովիչ Յակովլևին, Պավել Միխայլովիչ Յակովլևին, Նադեժդա Սեմյոնովնա Յակովլևային, Շիո Եգիմեյովիչ Դավիդովին, Իլյա Դիմիտրովիչ Մաչավարիանուն, Ալեքսանդր Թեյմուրազովիչ Նանիաշվիլուն, Միխայիլ Կայզարովիչ Կիպլիանուն, Մարիա Ալեքսանդրովնա Շելյաշիձեյին, Մինգրելական գնդի սպաներ՝ Ֆեոդոր Պետրովիչ Անիսիմովին, Ալեքսանդր

¹ 1881 թվի աշնանը Թբիլիսիում հիմնադրված նարոդովոլյան զինվորական այդ խմբակի մասին ժանդարմական գործեր կան՝ 1. Վրաստանի Հեղափոխության թանգարանի արխիվում (տես Архив Музея Революции в Грузии, фонд № 36, дело № 34) և 2. Արխիվային Կենտրոնական Վարչության Լենինգրադի բաժանմունքի արխիվում (տես ЛОЦАУ, дело департамента Министерства Юстиции Второго Уголовного Отделения, о 28-ми лицах, обвиняемых в принадлежности к революционному кружку, образовавшемуся в г. Тифлисе 1883 г., дело № 11312.

Նմանակի մասին կազմված ժանդարմական գործից մեկ փոքր քաղվածք հրատարակվել է 1906 թվին (տես „Былое“, 1906 г., август, № 162—163) և մի քանի փաստաթղթեր էլ 1930 թվին Ա. Օնեգիրովայի կողմից (տես „История класс. борьбы в Закавказье“, кн. I, приложение II, № 67—80): Նմանակի մասին կազմված ժանդարմական գործը մինչև որս էլ ամբողջովին հրապարակված չէ: Նմանակի մասին կան նաև հիշողություններ, ինչպես, որինակ՝ Աննա Կորբայի, Ալեքսանդրների, Սերբերյակովի և ուրիշների հուշերը: Նմանակի մասին տպագրվել է նաև մեկ հոդված (տես Վ. Ի. Սվետովայի „Провал военного кружка в Тифлисе“ վերնագրով հոդվածը „Каторга и ссылка“ հանդիսում):

Պավլովիչ Անտոնովին, Իոսիֆ Ֆելիցիանովիչ Լիպոմանին, Արչիլ Իվանովիչ Ցիցիանովին, Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Ալիխանյանին, Ալեքսանդր Դրեզդերովիչ Մակուխինին, Վլադիմիր Լյուդովիչ Դեբեժանովսկուն, Լեվան Ալեքսանդրովիչ Վաչնաձեյին, Յակով Յեպիֆանովիչ Միտնիկին, հրետանային սպա Սերգեյ Նիկիտիչ Շեպելյովին, չինովնիկի տղա Վիկտոր Սելիստրովիչ Մելենչուկին, ագրոնոմ Ալեքսանդր Յասևիչ Ելոգովին, սարկավագի տղա Ստեփան Ֆեոդորովիչ Զրեկայեվին, գյուղացիներ՝ Ալեքսեյ Լավրենտյեվիչ Կուզմինին, Վարվառա Լավրենտյեվնա Կուզմինային, քահանայի տղա Ապոլոն Իրենսովիչ Նեմոլովսկուն, Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի և Զինվորական Կենտրոնական խմբակի ներկայացուցիչներ՝ Աննա Կորբային, Սերգեյ Դեգայեվին, Դալիսա Զերնյավսկայային և վաղարշապատցի քահանայի տղա Տեր-Գրիգորյանին:

Թբիլիսիի նարոդովոլյան զինվորական խմբակի գործունյա անդամները, ինչպես յերևում է արխիվային նյութերից, յեղել են Անտոնովը, Մելենչուկը, Տեր-Գրիգորյանը, Շեպելյովը, Լիպոմանը, Ցիցիանովը, Ալիխանյանը և Նեմոլովսկին: Հետաքրքիր է, վոր զինվորական խմբակի անդամներից մի քանիսը, ինչպես, որինակ, Միխայիլ Կիպլիանին, Ստեփան Զրեկայեվը և Ալեքսանդր Նանիաշվիլին, 1875—1876 թ. թ. գոյություն ունեցող նարոդնիկական խմբակի անդամներից էին:

Նմանակը, չնայած կոչվում էր զինվորական, բայց ընդգրկում էր, ինչպես յերևում է խմբակի անդամների ընդհանուր ցանկից, վոր բերված է վերը, նաև վոչ զինվորական տարրեր: Հետաքրքիր է, վոր Թբիլիսիում Աննա Կորբայի ջանքերով կազմակերպված նարոդովոլյան այդ զինվորական խմբակին մասնակցում էին նաև ուրիշ քաղաքներից: Նմանակի ակտիվ անդամներից մեկն էր, որինակ, Ալեքսանդրովի (այժմ Լենինականի) բերդապահ գործի հրանոթային սպա Սերգեյ Նիկիտիչ Շեպելյովը, վոր խմբակի աշխատանքներին մասնակցում էր Կավելին կեղծ ազգանունով: Արխիվային նյութերից պարզվում է, վոր Շեպելյովը նարոդնիկական իդեանների ակտիվ պրոպագանդիստ և հեղափոխական պայքարի վոգելովրված կոդմակիցներից մեկն էր: Պետերբուրգի դատական պալատի դատախազի տեղապահ Դորբոֆինսկու մեղադրական յեզրակացության մեջ ասված է, վոր նա յերկու անգամ

մասնակցել և Թբիլիսիում հրավիրված գաղտնի ժողովներին և խոսել և «հեղափոխական վոգով, ներկա յեղդներին հրավիրել և մասնակցել ընդհանուր ապստամբությանը, յեթե այդ կատարվի հեղափոխական կուսակցության նախաձեռնությամբ»¹։ Հարց և ծագում, Թե Ալեքսանդրովը պաշտոնավարող սպա Շեպելյովի արդյո՞ք նարոդնիկական իդեաների պրոպագանդա կամ նարոդնիկական խմբակ կազմակերպելու փորձեր չի արել Ալեքսանդրովի պոլում։ Այդ հարցին առաջիմ պատասխանել հնարավոր չէ, համապատասխան նյութեր չլինելու պատճառով²։

Թբիլիսիում միջանի ամիս մնալուց և նարոդովոլյան զինվորական խմբակը ձևավորելուց հետո Աննա Կորբան նույն թվականի աշնանը (1881 թ. նոյեմբերին) վերադարձավ Պետերբուրգ, վորտեղ և 1882 թ. հունիսին բանտարկվեց և, դատվելով 17-ի պրոցեսով, 20 տարվա տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվեց։ Հեռանալով Թբիլիսիից՝ Կորբան իր հիմնադրած խմբակի

¹ Сб. ЛОЦАУ, Дело департамента министерства юстиции Второго Уголовного отделения, О 28-ми лицах, обвиняемых в принадлежности к революционному кружку, образовавшемуся в г. Тифлисе, 1883 г., дело № 11312:

² Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ հիշատակել այն հանգամանքը, վոր դեռևս 1879 թվին Յերևանի նահանգական ժանդարմական վարչությունը հակառակադրական, անլեզալ գրականություն հայտարարելու նպատակով խուզարկության և հետաքննության է յենթարկել Յերևանի տեղական կադրային կամանդային կից սպայական գրադարանը։ «Նորին կայսերական մեծության սեփական զինանատան յերբորդ բաժանմունքին» ուղղված 1879 թվի ոգոստոսի 7-ի թվակիր իր գրության մեջ Յերևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետ գնդապետ Ֆեոդորովը գրում է, Թե խուզարկության ժամանակ հայտարարվել են հետևյալ արգելված գրքերը.

1. Ն. Ֆլերովսկու «Բանվոր դասակարգի դրությունը Ռուսաստանում» (հրատարակությունը Պետերբուրգում, 1869 թ.).

2. Դ. Ի. Պիսարեվի յերկերը, 4-րդ հատոր (հրատարակությունը Պետերբուրգում, 1867 թ.).

3. Կ. Ֆ. Նեյմանի «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պատմությունը» (հրատ. Պետերբուրգի, 1866 թ.).

4. Ֆերդինանդ Լասալի յերկերը յերկու հատորով (հրատարակությունը Պետերբուրգում, 1870 թ.).

5. «Отечественные записки» պարբերականի 1874 թ. № 5-ը (Տես Архив Революции в СССР, III отделение, 1-я экспедиция, 1879 г., дело № 35):

դեկավար և իրեն փոխանորդ եր նշանակում խմբակի ակտիվ անդամ Սմբատ Տեր-Գրիգորյանին, վորին և հանձնարարում եր իր հետ կապ պահպանել ու գրականություն մատակարարել խմբակի անդամներին։

«1881 թ. աշնանը Թիֆլիսից մեկնելով, — ասված է վոստիկանական գործում, — Կորբան զինվորականների խմբակը հանձնարարեց տեղացի Գրիգորյանցին, վորպես մի անձնավորության, վորը պետք է իր մեկնումից հետո մատակարարեր սպաներին արգելված հրատարակություններ և պահպաներ կապ նրանց (ոֆիցերների. — Մ. Ն.) և նրա (Կորբայի. — Մ. Ն.) միջև, վորը և իրագործեց, ընդ վորում, սպաներից հավաքեց հարյուր ութի՝ գաղտնի տպարան կազմակերպելու համար»¹։

Այս նույն հարցի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ տալիս է Պետերբուրգի դատական պալատի դատախազի տեղակալ Դորբոժինսկին՝ նարոդովոլյան զինվորական այս խմբակի մասին կազմած մեղադրական իր յեզրակացություն մեջ։

«1881 թ. աշնանը, — գրում է դատախազ Դորբոժինսկին. — Վարվառա Ստեպանովնան (Աննա Կորբան. — Մ. Ն.) վորոշեց մեկնել Թիֆլիսից և մեկնելու նախորդելին մի անգամ յերեկոյան Ալեքսանդրյան այգում Անտոնովին, ինչպես նաև Յիցիանովին, Ալիխանյանին և Լիպոմանին ծանոթացրեց մի յերիտասարդի հետ, վորն իրեն անվանեց Գրիգորեվ։ Նա պետք է փոխարիներ Վարվառա Ստեպանովնային՝ խմբակի անդամներին արգելված գրքեր մատակարարելու գործում և ընդհանրապես պետք է կապ պահպաներ խմբակի և իրեն՝ Վարվառա Ստեպանովնայի միջև։ Գրիգորեվը, վոր ինչպես հետո պարզվեց, տեղացի յե նրա իսկական ազգանունն է Գրիգորյանց։ Անտոնովը և նրա մյուս ընկերները հետագայում յեղել են Գրիգորյանի տանը, ընդ վորում խոսակցություն է տեղի ունեցել արգելված հրատարակությունների մասին, վորից հետո նրանք մի քանի անգամ ևս տեսակցություն են ունեցել Գրիգորյանի հետ և այդ հանդիպումներից մեկի ժամանակ նրանք

¹ „Былое“, 1906 г. № 8, № 162:

Գրիգորյանի խնդրանքով տվել են նրան հարյուր ռուբլի, ինչ վոր «շատ կարևոր գործի համար», վորի ելությունը, սակայն, Գրիգորյանը չի ասել: Այնուհետև նրանք (այսինքն՝ Անտոնովը, Ֆիցիանովը, Ալեխանյանը, Լիպովանը.—Մ. Ն.) Գրիգորյանին այլևս չեն տեսել և, հետաքրքրվելով իրենց տված փողի մասին, մի անգամ գնացել են Շերվաշիձեյի բնակարանը և նրանից (Շերվաշիձեյից.—Մ. Ն.) խմացել, վոր փողը ծախվել է գաղտնի տպարանի համար»¹:

Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեն և Զինվորական Կենտրոնական Նմբակը Աննա Կորբայի միջոցով հետևում էին Թբիլիսիում կազմակերպված զինվորական խմբակի աշխատանքներին և անհրաժեշտ ցուցումներ էին տալիս²: Թբիլիսիի այդ խմբակը ղեկավարելու, նրա աշխատանքներն աշխուժացնելու նպատակով Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի առաջարկով 1882 թ. գարնանն Անդրկովկաս յեկավ Նարոդնայա Վոլյայի զինվորական կենտրոնի անդամ Սերգեյ Դեգայեվը, վորը հետագայում, ինչպես հայտնի չէ, դավաճանեց և ժանդարմական գործակալ դարձավ: 1882 թ. մայիս ամսին Դեգայեվը Թբիլիսի ժամանեց Պետրով կեղծ անունով: Թբիլիսիի խմբակի անդամ Մարիա Շերվաշիձեյի միջոցով նա ծանոթացել է խմբակի մյուս անդամների հետ: Դեգայեվը խմբակի անդամների մի քանի ժողովներ է

գումարել, վորտեղ նա բացատրել է Նարոդնայա Վոլյայի ծրագիրը: Այդ ժողովներում, ինչպես ասված է վոստիկանական գործում, Դեգայեվը ինֆորմացիա չէ տվել այն մասին, վոր Պետերբուրգում, բացի Գործադիր Կոմիտեյից, գոյություն ունի նաև զինվորական բարձրագույն խմբակ, և վոր Թբիլիսիի խմբակը պետք է անմիջականորեն յենթարկվի զինվորական բարձրագույն խմբակին և ապա նրա միջոցով միայն կապ պահպանի Գործադիր Կոմիտեյի հետ: Դեգայեվը խմբակի անդամների ժողովներում հարց է դրել հավաքել վիճակագրական տեղեկություններ Կովկասում յեղած զորամասերի վերաբերյալ, իմանալ զինապահեստների վայրերը, անդամների նոր ընդունելություն կատարել և այլն: Դեգայեվը այնուհետև Թբիլիսիում՝ նարոդնիկական խմբակի անդամների մեջ «Նարոդնայա Վոլյայի Կարմիր Նաչի» ոգտին հանգանականություն է կատարել: Նրա առաջարկությամբ վորոշում է ընդունվել, վոր խմբակի բոլոր անդամներն իրենց աշխատավարձի ամսական վորոշ տոկոսը հատկացնեն «Նարոդնայա Վոլյայի Կարմիր Նաչի»-ին: Ընդհանուր առմամբ Դեգայեվը Թբիլիսիի նարոդովոլական զինվորական խմբակի աշխատանքների մեջ բավական աշխուժություն է մտցրել:

Դեգայեվը Անդրկովկասում մնաց մինչև 1882 թ. սեպտեմբեր ամիսը: Անդրկովկասում յեղած այդ ժամանակաշրջանում նա կարճ ժամանակով պաշտոնավարել է անդրկովկասյան յերկաթգծի շինարարության գլխավոր գրասենյակում: 1881 թ. հուլիս ամսին Դեգայեվը Բագու յե գնում և այնտեղից վերադառնում է Թբիլիսի ոգոստոսի սկզբներին իր կնոջ հետ միասին: Թե ինչ նպատակով է նա Բագու գնացել և ինչ գործ է կատարել այնտեղ, այդ առայժմ հայտնի չէ:

1882 թ. սեպտեմբերին Դեգայեվը Թբիլիսիից Նարևով մեկնեց: Մի քանի ամիս անց՝ 1882 թ. վերջերին նա Ողեսայում բանտարկվեց և հենց այդ ժամանակվանից էլ մոտեցավ վոստիկանապետ հայտնի Սուդեյկինին ու դարձավ նրա լրտեսը:

1882 թվին Թբիլիսի յե յեկել նաև հայտնի նարոդովոլեց Գալինա Զերնյավսկայան՝ Յելենա Իվանովնա Դուբնիսկայա և Յելենա Իվանովնա Դուբնիցկայա կեղծ անուններով: Թբիլիսի գալու նրա հիմնական նպատակն էր տեղի զինվորական խմբակի անդամների միջոցով Անդրկովկասում մի շարք եքսպրոպրիացիոն

¹ ЛОЦАУ, „Дело департамента юстиции Второго уголовного отделения“, дело № 11312.

² Վոստիկանական գործի տվյալներից յերևում է, վոր Շլիսելբուրգյան ամբողջում բանտարկված հայտնի նարոդովոլեց Ա. Միխայլովին Կորբան, Կովկասում գտնված ժամանակ, Թբիլիսիից դադարի նամակ է ուղարկում, ուր խոսելով 1881 թվի մարտի մեկի տեռորիստական ակտի մասին՝ հայտնում է, թե հեղափոխական շարժումներն որեցոր ծավալվում են, թե դեռևս ծերունիներ կան, վորոնք իրենց հետևից կտանեն յերիտասարդությունը, թե Ալեքսանդր III-ի դեմ տեռորիստական ակտ է պատրաստվում և հույս է հայտնում, վոր Ալեքսանդր III-ի սպանությունը հանգիստ չի անցնի, այլ կուղեկցվի ժողովրդական ապստամբություններով: Նամակն ըստ յերևույթին չի հասել Միխայլովին և հայտարարվել է վոստիկանության կողմից նարոդովոլեց Տելալովի մոտ կատարված խուզարկության ժամանակ: Այս արժեքավոր նամակի տեքստը, վորտեղ ըստ յերևույթին կլինեն հետաքրքիր տեղեկություններ նաև Անդրկովկասի նարոդովոլայն խմբակի վերաբերյալ, մինչև որս չի հայտարարված:

ակտեր կատարել: Չերնյավսկայան իր այդ նպատակներն իրա-
դրծելու նպատակով կապվեց Թբիլիսիի նարոդովոլյան խմբակի
անդամների, հատկապես սպա Անտոնովի հետ: Չնայած Չերնյավ-
սկայայի ձեռնարկած յեռանդուն աշխատանքներին, այնուամե-
նայնիվ նրա նպատակադրումները չիրագործվեցին: Չերնյավսկա-
յան առաջին անգամ Թբիլիսի յե ժամանել 1882 թ. մայիսին և
մնացել է այնտեղ մոտավորապես յերեք ամիս: Նույն թվի սեպ-
տեմբերին Չերնյավսկայան Թբիլիսից ուղևորվել է Ռուսաստան,
իսկ նոյեմբերի սկզբներին նորից Թբիլիսի յե վերադարձել: Վեր-
ջին անգամ նա Թբիլիսից հեռանում է 1882 թվի դեկտեմբերին,
յերբ արդեն հայտարարվել էր խմբակի գոյությունը:

Թբիլիսիի նարոդովոլյան գինվորական խմբակը, ինչպես և
այդ ժամանակ Ռուսաստանի մի շարք կենտրոններում գործող
նարոդովոլյան գրեթե բոլոր գինվորական խմբակները, չկարողա-
ցավ ծավալել լայն, քիչ թե շատ աչքի ընկնող գործունեյու-
թյուն: 1881 թ. մարտին ցարական կառավարությունից ստա-
ցած հարվածից հետո Նարոդնայա Վոլյան այնուհետև չկարո-
ղացավ ընդհանրապես լայն գործունեյություն ծավալել: 1881 թ.
մարտի հարվածից հետո Նարոդնայա Վոլյայի գործունեյությունը
խիստ վայրեջք ապրեց: Նարոդնայա Վոլյայի այդ շրջանի գոր-
ծունեյության ընդհանուր թուլությունը արտահայտվեց նաև Թբի-
լիսիի գինվորական խմբակի աշխատանքներում:

Թբիլիսիի նարոդովոլյան գինվորական խմբակը, սակայն,
չնայած թույլ, բայց այնուամենայնիվ վորոշ աշխատանք կատա-
րեց: Խմբակն ամենից առաջ ստանում էր անլեզալ գրականու-
թյուն և տարածում այն ինչպես խմբակի անդամների, այնպես
ել խմբակի վոչ անդամ, բայց համակրող տարրերի մեջ: Խմբակին
մի քանի անգամ հաջողվել է թուլեցիկներ տարածել զորամասերի
և բնակչության մեջ: Խմբակն ունեցել է ժողովներ, վորտեղ քննվել
են ինչպես ծրագրային, նույնպես և կազմակերպչական խնդիր-
ներ: Խմբակը, ինչպես այդ յերևում է վոստիկանական գործից,
1882 թ. Ս. Դեգայիվի առաջարկով փորձեր է կատարում Անդր-
կովկասում գաղտնի տպարան հիմնելու համար: Գաղտնի տպա-
րան հիմնելու նպատակով Թբիլիսիի խմբակի անդամները դրամ
են հավաքում և անգամ ստանում են տպագրական սարքավորում-
ներ, վորոնք պահվում են սկզբում Թբիլիսիում և ապա խմբակի

անդամ՝ անտառապետ Մելենշուկի մոտ: Ի դեպ ասած, Մելենշուկը
նարոդովոլյան շարժման մեջ նշանավոր ֆիգուրա յե յեղել: Նա
ապրել է Լոնդոնում, Շվեյցարիայում, գործել է Պետերբուրգում
և այնուհետև վորպես ժողովրդական ուսուցիչ աշխատել է Կով-
կասում: Անտառապան է դարձել ըստ յերևույթին վորոշ նկատա-
ռումով: Խմբակը նախատեսել է տպարանը կազմակերպել Մելեն-
շուկի տանը, Թբիլիսիի նահանգի Աղա-սու գյուղում: Մելենշուկի
մոտ, ինչպես գրում է Պետերբուրգի դատական պալատի դատա-
խազի տեղապահ Դոբրոժինսկին իր մեղադրական յեզրակացու-
թյան մեջ, պահվել են զանազան քիմիական նյութեր: Քիմիական
այդ նյութերը, ինչպես յերևում է, խմբակը հավաքել է նախա-
տեսվող գաղտնի տպարանի կարիքները համար: Տպարանում աշ-
խատելու համար առանձնացված է յեղել խմբակի անդամ Անիսի-
մովը, վորը հետագայում, սակայն, դավաճանեց, հայտնելով խմ-
բակի գոյության, անդամների և աշխատանքների մասին ցարա-
կան վոստիկանությանը: Չնայած ձեռք առած միջոցներին՝ նա-
խատեսվող տպարանն այնուամենայնիվ չհաջողվեց բացել: Անի-
սիմովը խմբակի հանձնարարությամբ զբաղվում էր նաև զանազան
կեղծ կնիքներ պատրաստելու գործով: Խմբակի անդամներից
վոմանք փորձեր են կատարել ուղմբեր պատրաստելու համար,
սակայն այդ փորձերն անհաջող են անցել:

Թբիլիսիի նարոդնիկական խմբակը փորձեր է արել նաև
եքսպրոպրիացիոն ակտ կատարելու: 1882 թ. աշնանը վորոշվել է
Դորու գանձարանից դրամ կողոպտել: Այդ վորոշումն ի կատար
ածելու նպատակով, ինչպես վերն ասացինք, Անդրկովկաս է ժա-
մանում Գալինա Չերնյավսկայան¹: Թբիլիսիի նարոդովոլյան
խմբակի անդամների հետ միասին Չերնյավսկայան վորոշ աշ-
խատանք է տանում: Նա, որինակ, Դորու գանձարանից դրամ
կողոպտելու հնարավորությունները մոտիկից ուսումնասիրելու
նպատակով խմբակի անդամ, նարոդովոլեց Ա. Գ. Նեմոլովսկուն
Ազարով Արիստարխ Կոստանտինովիչ կեղծ անունով տեղավորում
է գրագրի պաշտոնով Դորու քաղաքային վարչության մեջ²:

¹ См. «Хроника социалистического движения в России», 1878—
1887, официальный отчет, Москва, 1906 г. № 228:

² Бю-библиографический словарь, том III, выпуск I, № 16:

Սակայն այդ ձեռնարկութիւնն էլ չի իրագործւում: 1882 թ. դեկտեմբերին ցարական վոստիկանութիւնը, հայտաբերելով Թբիլիսիի նարոդովոյան խմբակի գոյութիւնը և եքսպրոպրիացիոն ակտ կատարելու նրա այդ մտադրութիւնը, կանխեց այդ եքսպրոպրիացիան:

Ձինվորական խմբակի անդամները, ինչպես այդ յերևում է ժանդարմական գործից, նամակագրութիւն են ունեցել արտասահմանում գտնվող ուսու նարոդնիկների հետ: Պարզվում է, որինակ, վոր Գալինա Չերնյավսկայան 1882 թվին Կոստանտին Ալիխանյանի՝ խմբակի անդամ Նիկոլայ Ալիխանյանի յեղբոր միջոցով գաղտնի նամակ է ստացել Փարիզից:

Թբիլիսիի նարոդովոյան-գինվորական խմբակի գործունեությունը, մինչև այժմ հայտաբերված նյութերից դատելով, սահմանափակվել է այսքանով: Խմբակի գործունեություն ուրիշ ակտեր մեզ հայտնի չեն:

Թբիլիսիի նարոդովոյան խմբակը գոյութիւն ունեցավ մեկ տարուց ավելի—1881 թ. աշնանից մինչև 1883 թ. հունվար ամիսը: 1882 թ. նոյեմբերի 27-ին նարոդովոյան խմբակի անդամ, 16-րդ զրենադերական Մինգրելական գնդի սպա Ֆեոդոր Անիսիմովն ինքնակամ ներկայանում է Փոթի քաղաքի վոստիկանապետին և հայտնում խմբակի գոյութիւն մասին: Փոթու վոստիկանապետն Անիսիմովին բանտարկում է: Բանտարկված Անիսիմովն ուղարկվում է սկզբում Գոթթայիսի վոստիկանապետի և ապա Թբիլիսիի վոստիկանութիւն վարչութիւն պետի տրամադրութիւն տակ: Նույն թվի դեկտեմբերին Անիսիմովի տված մանրամասն տեղեկութիւնների հիման վրա կատարվում է նախնական քննութիւն, իսկ 1883 թ. հունվարի սկզբներից սկսվում են բանտարկութիւններ, վոր շարունակվում են մինչև մարտ ամիսը: Բանտարկվում են խմբակի զրեթե բոլոր անդամները (խմբակի անդամների մեծ մասը բանտարկվեց 1883 թ. մարտին): Բանտարկութիւնից խույս տվին միայն Գալինա Չերնյավսկայան և Սմբատ Տեր-Գրիգորյանը: Վերջինս բանտարկութիւնների նախորդին անցավ արտասահման (Փարիզ): Խմբակի անդամների մոտ վոստիկանութիւն կողմից կատարված խուզարկութիւնների ժամանակ առանձնապես մեղադրական նյութեր չհայտաբերեցին: Խմբակի ակտիվ անդամ Մելենչուկի մոտ միայն գտնվեց 193-ի

պրոցեսով դատված ու աքսորված նարոդնիկ կանանց խմբանկարը, իսկ Նեմիրովսկու մոտ՝ ատրճանակ, փամփուշտների հետ միասին, և մի ձեռագիր «Մ. Յ. Գ. Նարոդնայա Վոյսկա կուսակցութիւն» վերնագրով:

Պետերբուրգի դատական պալատի դատախազի տեղակալ Դորբոժինսկին խմբակի մասին կազմած իր մեղադրական յեղրակացութիւն մեջ խմբակի անդամներին, ըստ նրանց հանցանքի ծանրութիւն, բաժանում էր յերեք կատեգորիայի: Առաջին կատեգորիայի մեջ Դորբոժինսկին դասում էր Աննա Կորբային, Սերգեյ Դեգայեվին և Գալինա Չերնյավսկային: Սրանք դիտվում էին վորպես խմբակի գլխավոր կազմակերպիչներ ու ղեկավարներ: Յերկրորդ կատեգորիային դասվում էին իշխանուհի Շերվաշիձեն, Չերնյակով, Կիպիանին, Մելենչուկը, Շիո Դավիդովը, Ելյոզովը, Նանիաշվիլին, Պավել Յակիմովը, ամուսիններ Կուզմինները և Սմբատ Տեր-Գրիգորյանը: Յերկրորդ կատեգորիային դասված անձնավորութիւնները դիտվում էին վորպես խմբակի կազմակերպման գործի ակտիվ մասնակիցներ և ընդհանրապես վորպես խիստ վտանգավոր անձնավորութիւններ ցարական կառավարութիւն համար: Յերրորդ կատեգորիային Դորբոժինսկին դասում էր խմբակի փացած անդամներին, վորոնցից մի մասին համարում էր խմբակի ակտիվ, իսկ մյուս մասին՝ պասսիվ անդամներ:

Խմբակի բանտարկված անդամների մի մասը դատապարտվեց աքսորի՝ Սիբիր, մյուս մասը հանձնվեց վոստիկանութիւն խիստ հսկողութիւն: Մեղադրական տվյալների բացակայութիւն պատճառով պատասխանատվութիւնից ազատվեցին միայն Նադեժդա Յակիմովան և Իլյա Մաչավարիանին: Պատասխանատվութիւնից ազատվեց նաև Անիսիմովը՝ վոստիկանութիւնը մատուցած իր ծառայութիւնների համար:

1883 թվի սկզբներին, այսպիսով, Թբիլիսիի նարոդովոյան գինվորական խմբակն էլ լիկվիդացիայի յենթարկվեց:

Թբիլիսիի նարոդովոյան-գինվորական 1881—1882 թ. թ. խմբակը, վորն ինչպես տեսանք, կազմվեց Նարոդնայա-Վոյսայի Դործադիր Կոմիտեյի կողմից և իր գոյութիւն ամբողջ ժամանակաշրջանում գտնվում էր Դործադիր Կոմիտեյի անմիջական ղեկավարութիւն տակ, յերևում էր նույն թերեւորակական ու տակ-

տիկական պրինցիպներին, ինչ պրինցիպներին վոր յեղնում եյին Ռուսաստանում այդ ժամանակ գործող բոլոր նարոդովոլյան-զին-վորական խմբակները և Նարոդնայա-Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեն: Թբիլիսիի նարոդովոլյան-զինվորական խմբակը չունեց յուրահատուկ ծրագիր կամ տակտիկա: Նրա գործունեյությունը գնաց նույն հունով, ինչ հունով վոր գնում եր Ռուսաստանում 1880-ական թվականներին գործող նարոդովոլյան խմբակներին գործունեյությունը:

1882—1883 թ. թ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾ ԽՄԲԱԿ

1882 թվի վերջերին կամ 1883 թվի սկզբներին (ճիշտ դատան հայտնի չէ) Թբիլիսիում հիմնադրվեց անլեզալ նարոդնիկական մի խմբակ, վորը բացառապես հայ մտավորականներից եր բաղկացած: Այդ խմբակի մասին հուշեր և մի փոքր ուսումնասիրություն թողել ե խմբակի անդամ Գեվորգ Ղարաջյանը (Ս. Տ. Արևմեդ): Ղարաջյանի թողած այդ հուշերը և ուսումնասիրությունը¹ մինչև այժմ հանդիսանում են այդ խմբակի մասին յեզած հիմնական նյութերը: Ուրիշ նյութեր, համեմայն դեպս, մեզ մինչև որս հայտնի չեն:

Ղարաջյանի հուշերի համաձայն, այդ խմբակը կազմակերպվել ե Թբիլիսիում, 1882 թ. վերջերին կամ 1883 թ. սկզբներին: Խմբակի կազմի մեջ մտնում եյին հետևյալ անձնավորությունները. — Գաբո Միրզոյան, Կոստանտին Մելիքյան, Բրիտտափոր Միքայելյան, Ալեքսանդր Պետրոսյան (Սանդալ), Պաշտուր Մալումյան և Գեվորգ Ղարաջյան: Բնորոշ ե, վոր խմբակի անդամներից մի քանիսը մինչև խմբակի կազմակերպումն ուսել են Ռուսաստանի կենտրոններում և մասնակցել են ռուսական ուսանողական, նարոդնիկական շարժումներին: Գաբո Միրզոյանը, որինակ, 1870-ական թվականներին սովորել ե Կիևի համալսարանում և մասնակցել ե Կիևի համալսարանի ուսանողության 1878 թ. մարտ ամսի շարժումներին, վորի համար ել Կիևի դե-

¹ Տես Գ. Ղարաջյան «Անցյալի հիշողություններից», Թիֆլիս, 1918 թիվ, «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում», Թիֆլիս, 1927 (այս բրոշյուրը հրատարակվել ե նաև ռուսերեն լեզվով, «Զակկնի-գա»-յի կողմից, 1929 թվին, Թբիլիսիում), «Իմ կյանքի պատմությունը», անտիպ, հատոր 1-ին: Գ. Ղարաջյանի վերջին աշխատությունը, վոր բաղկացած ե յերկու հատորից, գտնվում ե ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի Պատմության Ինստիտուտի արխիվում:

ներալ նահանգապետի հրամանով արտոգրվել է Կովկաս, իր ծննդավայր Թբիլիսի: Թբիլիսիում նրա վրա սահմանվել է վոստիկանական վերահսկողություն¹: Կոստանտին Մելիքյանը սովորել է Պետերբուրգի անտառային ինստիտուտում և հարել և Նարոդնայա Վոլայային, լինելով նրա համակերներից մեկը²: Խմբակի մյուս անդամները 1870-ական թվականներին Թբիլիսիում գոյություն ունեցող աշակերտական-ուսանողական խմբակների նախկին անդամներն էին: Խմբակի գրեթե բոլոր անդամները ծանոթ էին Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Միրտովի (Լավրովի) և Բակունինի հասարակական-քաղաքական գաղափարներին: Նրանք, գրեթե բոլորն էլ, կարդացել էին Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Լավրովի աշխատությունները և գտնվում էին նարոդնիկական գաղափարախոսությունից ազդեցության տակ³:

Թբիլիսիում 1882—1883 թ. թ. կազմակերպված այդ անլեզալ խմբակը, չնայած չի ունեցել նարոդնիկական շեշտված գործունեություն, բայց հիմնականում կանգնած էր նարոդնիկական «սոցիալիզմի» տեսակետների վրա: Նրա իդեական-ծրագրային մակարդակը մոտավորապես նույնն էր, ինչ վոր դուստական նարոդնիկական խմբակների իդեական-ծրագրային մակարդակը: Խմբակի ուղղություն մասին խմբակի անդամ Գ. Ղարաջյանը գրում է.

«Մի տեսակ գյուղացիական, ագրարային սոցիալիզմ, մի տեսակ արհեստավորական (մանր բուրժուական) սոցիալիզմ, լուծպեն պրոլետարական սոցիալիզմ—ահա թե խմբակի ուղղությունն ինչպիսի բնորոշում կարելի չե տալ մոտավորապես»⁴:

Խմբակը մշակված ծրագիր չի ունեցել, բայց նրա գործունեությունը և թողած գրական ժառանգությունը վկայում են խմբակի հեղափոխական-նարոդնիկական ուղղության մասին:

¹ См. «Деятели рев. движения», био-библиографический словарь, том II, выпуск 3, № 931:

² См. Գ. Ղարաջյան «Իմ կյանքի պատմությունը», անտիպ, հատոր առաջին, էջ 97:

³ См. Ս. Զ. — «Քրիստափոր Միքայելյան, 1917 թ. Բագու.— Գ. Ղարաջյան (Ս. Տ. Արևիկյան) — «Սանդակ և նրա վեպերը», Թիֆլիս, 1930 թ.:

⁴ Գ. Ղարաջյան «Հայ. անգրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրբովկասում», էջ 22:

Խմբակը գտարյուն նարոդնիկական չէր, վորպիսին չէին նաև 1880 թվականներին գործող մի շարք նարոդնիկական խմբակներն ամբողջ Ռուսաստանում: Ընդհանրապես հայտնի չե, վոր 1880-ական թ. թ. «ինքնատիպ» նարոդնիկությունն աստիճանաբար եվոլյուցիոն չէր կատարում ընդհանրապես դեպի քաղաքական ռադիկալիզմ: Խոսելով 1880-ական թվականների նարոդովոլեցների մասին՝ Լենինն ասում էր, թե «Նարոդովոլեցները պայքարը կառավարությունից դեմ դառնում էր ռադիկալների պայքար քաղաքական ազատություն համար»¹: Յեվ պատահական չե, վոր 1880-ական թվականներին նարոդովոլյան շատ խմբակներ, վորոնք գործում էին անգամ Ռուսաստանի կենտրոններում, նույնպես գտարյուն չէին: Այդ խմբակների մեջ մտնում էին զանազան հայացքների տեր մարդիկ: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Գ. Վ. Պլեխանովը:

«Նարոդովոլյան կազմակերպության մեջ,—գրում էր Պլեխանովը,—մտնում էին մարդիկ, վորոնք բավական ուժեղ տարածաշրջաններ ունեւին... նրա (նարոդովոլեցների կազմակերպության,—Մ. Ն.) մեջ մտնում էին արեւմտյան Յեվրոպայի ուղղության ռադիկալներ, բայց կային նաև գտարյուն նարոդնիկներ և նույնպես մարդիկ, սրանք կարծեմ մեծամասնություն էին կազմում, վորոնք միաժամանակ հարում էին և՛ արեւմտյան յեվրոպական ռադիկալիզմին, և՛ նարոդնիկությունը, վորի հետեւանքով էլ նրանց հայացքները դառնում էին վերին աստիճանի խառնաշփոթ»²:

Հայացքների այդորինակ խառնաշփոթ դրություն կար նաև Թբիլիսիի հայ մոտավորականների՝ 1882—83 թ. թ. կազմակերպված խմբակում, վորի հետեւանքով էլ, ինչպես վերը նշեցինք, խմբակը գտարյուն նարոդնիկական չէր, և խմբակի նարոդնիկական ուղղությունը հանդես էր գալիս խիստ շաղախված քաղաքական ռադիկալիզմով:

Ինչպիսի և արտահայտվել խմբակի գործունեությունը: Խմբակն ամենից առաջ փորձում էր նարոդնիկական գաղափարները

¹ Ленин, собр. соч., том I, № 75:

² Предисловие Плеханова к «Истории Революцион. Движения в России», Туна, изд. 1922 г., № 44:

պրոպագանդա անել: Անլեզալ ժողովներ կազմակերպելով՝ խմբակի անդամներն աշխատում էին նարոդնիկական իդեաները տարածել ինչպես քաղաքում՝ արհեստավորների և ուսանողության, նույնպես և գյուղում՝ գյուղացիության մեջ: Այս մասին խմբակի անդամ Ղարաջյանն իր հուշերում գրում է.

«Խմբի կենտրոնատեղն էր Թիֆլիս քաղաքը. նրա այս կամ այն անդամը գավառներ էր գնում վորեն պաշտոնով կամ գործով: Նրանք, վորոնք մնում էին Թիֆլիսում կամ ապրում վորեն գավառական քաղաքում, աշխատում էին կազմակերպել ուսանողական խմբեր և ժողովներ, կապ հաստատել արհեստավորների հետ և գործել նրանց շրջաններում, տեղական և տաճկահայ մշակներ խմբել իրենց շուրջը, գեթ փոքր չափով հաղորդել նրանց իրենց դժոխային կացության նկարագիրը, ներշնչել նրանց մեջ հույս, վոր ժամանակին նրանց գրությունը կբարեփոխվի. այս կամ այն հասարակական նյութի մասին պատահական դասախոսություններ կարդալ կամ զրույցներ կազմակերպել ինտելիգենտական, ուսանողական ավելի բազմամարդ ժողովներում և այլն և այլն: Գյուղում պաշտոնավարող կամ ժամանակավորապես այցելող ընկերը ջանում էր մոտենալ գյուղական աշխատավոր խավերին, մասնակցել գյուղական ժողովներին և հավաքություններին, վարել ըստ ամենայնի ոգտակար կուլտուր-կրթական, հասարակական աշխատանք, պայքար մղել գյուղի կուլակների և այլ «ցեցերի» դեմ և այդ պայքարի անհրաժեշտությունը հասկանալի դարձնել շահագործվողներին, տարածել գյուղական համայնքներում գիրք, թերթ և այլն»¹:

Խմբակն ունեցել է նաև մի շարք հրատարակություններ: 1884 թվին, որինակ, խմբակը հեկտոգրաֆի վրա տպագրել է Միքայել Նալբանդյանի «Յերկրագործությունը վորպես ուղիղ ճանապարհ» հայտնի աշխատությունը, տարածել է այն ինչպես քաղաքում, նույնպես և գավառներում: Հետաքրքիր է, վոր «Յերկրագործություն»-ը հեկտոգրաֆի վրա տպագրելու գործին

¹ Գ. Ղարաջյան՝ «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդր-կովկասում», էջ 24—25:

մասնակցել են նաև խմբակի վոչ անդամներ, Մոսկվայի Պետրո-վսկայա Հողագործական Ակադեմիայի ուսանող Աղամալյանը և Թբիլիսիի Արհեստավորաց Դպրոցի աշակերտներ Միքայել Հովհաննիսյանը (Նար-Դոսը) և Ալեքսանդր Ծատուրյանը (հետագայում բանաստեղծ): Հովհաննիսյանի և Ծատուրյանի մասնակցությունն արտահայտվել է նրանով, վոր նրանք հեկտոգրաֆի համար արտագրել են «Յերկրագործության» ամբողջ տեքստը: Միքայել Նալբանդյանի «Յերկրագործությունը վորպես ուղիղ ճանապարհ» գրքի վերահրատարակման և նրա տարածման մասին Ղարաջյանն իր անտիպ հուշերում գրում է.

«Դպրոցների փակումից անմիջապես հետո, յես առիթ ունեցա գնալ Թիֆլիս ընկերների հետ տեսնվելու: Նրանք արդեն բաց էին թողել գյուղացիների փակման առիթով մի անլեզալ թռուցիկ և միևնույն ժամանակ անլեզալ լույս ընծայել հեկտոգրաֆի վրա տպված Միք. Նալբանդյանի «Յերկրագործությունը վորպես ուղիղ ճանապարհ» վերնագրով արգելված գրքույկը: Խմբակի Թիֆլիսի ընկերներն իրենց ձեռքի տակ ունեյին այդ աշխատության Փարիզի 1862 թվակ. հրատարակության մի որինակը: Այդ անլեզալ հրատարակություններից յես մեծ քանակությամբ գալ հրատարակություններից յես մեծ քանակությամբ ստացա Քրիստ. Միքայելյանից և վերադարձա Գանձակ: «Յերկրագործություն» գրքույկի որինակների և թռուցիկների մի մասն ուղարկեցի Բագու Մաբատ Սարգիսբեկյանին, իսկ մյուս մասը տարածվեց Գանձակի շրջանում»¹:

1885 թվականին, հայկական գյուղացիների փակման կապակցությամբ, խմբակը հրատարակել և տարածել է նաև խիստ հաջողաբար և բովանդակություն ունեցող մի թռուցիկ: Թռուցիկը, ինչպես այդ յերևում է վոստիկանական գործից, տարածվել է ինչպես Թբիլիսիում, նույնպես և գավառներում: Թռուցիկը հասել է անգամ արտասահմանում հրատարակվող «Народная Воля» պարբերականի խմբագրությանը, վորը և թերթի 1885 թ. հոկտեմբերի № 11—12-ում թարգմանաբար քաղվածքներ է տպել

¹ Գ. Ղարաջյան՝ «Իմ կյանքի պատմությունը», անտիպ, հատ. I, էջ 161, տես Գիտ. Ակադ. Հայկ. Ֆիլիալի Պատմության Ինստիտուտի արխիվը:

այդ կոչից: Այդ կոչի մասին իր ժամանակին հիշատակություն արեց Փրանսերեն լեզվով հրատարակած իր «Քաղաքական և սոցիալական Ռուսաստանը» գրքում նաև Լեւ Տիխոմիրովը:

1885 թ. փետրվարին հրատարակված այդ թռուցիկը, վոր «Հայ յեղբայրներ և հայ քույրեր» խորագիրն ունի, սկսվում է հետևյալ տողերով.

«Այսօր, ամենքիդ առաջ կատարվում է մի սարսափելի ավազակություն, մի հանդուգն բաշխողություն, մի խայտառակ բռնաբարություն՝ ռուսաց միապետությունն իրեն հատուկ բռնակալությամբ փակում է մեր դպրոցները:

Թեթևամիտ տղաները, դեպի ամեն սուրբ բան անտարբեր վերաբերվող բուրժուաները, մեր պճնասեր տիկիներն ու որիորդները, վերջապես հոգով և մարմնով ապականված՝ իրեն ինտելիգենտ անվանող դասը, իհարկե, թեթև, շատ թեթև աչքով են նայում այդ անորեն կերպով կատարվող իրողության վրա: Բայց արդյոք հեշտ է տանել այդ հարվածը, միթե պետք է անտարբեր նայենք մենք՝ հայերս՝ այդ անխիղճ անարդարության վրա, ահա հարցը ինչն է»¹:

Այնուհետև խոսելով ազգային յեկեղեցու և ազգային դպրոցի կատարած մեծ դերի մասին հայ լեզվի և հայության՝ վորպես ազգության՝ պահպանելու գործում, թռուցիկը շարունակում է.

«Բռնակալ Ալեքսանդր յերրորդը քարոքանդ է անում հայոց դպրոցը—մի ահագին պետության թագավորը պատերազմ է հայտնում մի փոքրիկ ազգության:

Բայց ինչո՞ւ յենք դարմանում:

Ռուսաց բռնակալների քաղաքականությունը վաղուց հայտնի յե ամենքին—զանազան արտոնություններ տալով՝ իրեն հպատակեցնել փոքրիկ ազգությունները, նրանց հազար ու մի խոստումներ անելով, դաշնագիրներ գրելով, իսկ հպատակեցնելուց հետո աշխատել փոքր առ փոքր վոչնչաց-

¹ Թռուցիկի տեսքատը տես ՀԿ(բ)Կ Կենտ. Կոմիտեյին կից Կուսակցության Պատմության Ինստիտուտի արխիվում: Թռուցիկի տեսքատը հրատարակվել է առաջին անգամ 1927 թվականին, Գ. Ղաբաշյանի «Հայ Անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում» գրքում:

նել տրված արտոնությունները, ծծել նրանց բոլոր կենսական ուժերը և ապա դեն շարտել նրանց քամած լիմոնի պես:

Ինչ արեցին ռուսաց բռնակալները վրացիների հետ, այն են անում նաև հայերիս հետ: Սկզբում խորամանկ խաբեբայությամբ մեր միջոցով՝ մեր Արարատյան քաղերի աջոյնով հաստատեցին իրենց պետությունն ամբողջ Անդրկովկասում, մեր արյան և վոսկերաց վրա հիմնեցին իրենց բռնակալությունը Ռուսաստանի մի անապահով սահմանի վրա և իրենց շտիկներով շրջապատեցին նաև մեզ, այնուհետև այդ շտիկները դարձրին և դեպի մեր կրծքերը...

Սիրելի յեղբայրներ և քույրեր, ի սեր ազգության և մեր ազգային յեկեղեցվո, լավ կռնեցեք այսօր կատարվող իրողությունը, լավ իմացեք, վոր դա մեզ, ռուսահայերիս համար մահու և կենաց խնդիր է:

Ի՞նչ կարող ենք անել մենք, կպատասխանեք դուք, քանի վոր այսօր նույնիսկ հարյուր միլիոն ռուս ժողովուրդը տնքում է յուր բռնակալի լծի տակ:

Այո, հարյուր միլիոնից բաղկացած այդ ժողովուրդը նույնպիսի դո՞հ է իր բռնակալների ձեռքում, վորպիսին և մենք ենք, բայց մի մոռանաք, վոր այդ ժողովուրդն այսօր թե վազը կարող է ազատվել այդ լծից և, իհարկե, այդ ազատությունը ձեռք բերելու համար նա գործում է, միջոցների յե դիմում, վերջապես այդ բազմաթիվ ժողովուրդը ճնշված է ավելի տնտեսական կողմից և նա պահպանելով յուր լեզուն, պահպանում է և յուր միությունը, յուր ամբողջությունը...

«Տաճիկ բռնակալը հափշտակում է մեր սեփականությունը, մենք ազադակում, դռում, բողբոքում եյինք անիրավության դեմ, բայց ռուս-բաշխողությունը քանդում է մեր արբավայրերը—մեր դպրոցները, պատերազմ հայտնում մեր լեզվին և մենք գլուխներս խոնարհեցրած ախ ու վախ ենք քաշում միայն: Մեր լեզուները հանում են արմատից և մենք փոխանակ բռնացք ցույց տալու մեր վիզերն ել դնում ենք անամութ դահճի կացնի տակ»¹:

¹ Տես նույն տեղը

Խմբակի այս կողմը, ինչպես տեսնում ենք, առանձնապես նարոդնիկական վորեն իդեալի քարոզում: Կոչն ամենից առաջ աչքի յե ընկնում իր հակադարական, ազատագրական գաղափարներով, իր քաղաքական ռադիկալիզմով: Նա հեղափոխական վորգով գրված մի թուղթիկ է, վոր շեշտակի և խիստ խոսքերով դուրս է գալիս ցարիզմի դեմ և «բռնուցք ցույց տալու» կոչ անում: Իր ժամանակի հայ իրականության մեջ այս նշանակալից յերևույթ էր: Միաժամանակ, սակայն, թուղթիկում վորոշ չափով հնչվում է յին ազգայնական և կղերական մշուշներից դեռևս վերջնականապես չազատագրված հայ դեմոկրատիզմի նոտաներ: Այսպես, որինակ, առանձին պաֆոսով ու վերամբարձությամբ խոսվում է հայոց յեկեղեցու նշանակության, նրա անցյալ փառքի ու իշխանության մասին և այլն: Սակայն այդ նոտաները շատ թույլ են հնչվում, և կոչը հիմնականում ու ընդհանուր առմամբ մնում է վորպես իր ժամանակի հայկական ազգային ազատագրական շարժման, հայ դեմոկրատիզմի և քաղաքական ռադիկալիզմի դորկումներներից մեկը: Իսկ քաղաքական ռադիկալիզմը, դեմոկրատիզմը, ինչպես նաև ազգային ազատագրական պայքարը, ոտաբ չեր նարոդնիկությանը: Դրանք նարոդնիկության բաղկացուցիչ երևմաններից են: Յեվ զարմանալի չե, իհարկե, և վոչ էլ անսպասելի, յերբ նարոդնիկական խմբակը ազատագրական պայքարի, դեմոկրատիզմի և ռադիկալիզմի վորով ալգպիսի կոչ եր հրատարակում:

1882—1883 թ. թ. Թբիլիսիում հայ մտավորականներից կազմակերպված նարոդնիկական խմբակը հակումն ուներ դեպի տեռորը: Ղարաջյանն իր հուշերի մեջ գրում է, վոր խմբակի համար տեռորը ընդհանրապես, և անարխիստական տեռորը մասնավորապես, ընդունելի միջոց եր համարվում: Ղարաջյանի ասելով՝ խմբակի անդամներից մի քանիսը տեռորիստական տրամադրությունն են ունեցել, և հայկական դպրոցների փակման ժամանակ նրանցից մեկը (Գ. Ղարաջյանը) մտադրություն է ունեցել տեռորիստական ակտ կատարել ցարական սատրապներից մեկի դեմ: Այդ մտադրությունը սակայն չի իրագործվում խմբակի թուլության և անհրաժեշտ վճռականության բացակայության պատճառով: Խմբակի տեռորիստական հակման մասին վկայում է, ի միջի այլոց, 1884—1885 թ. թ. հայկական դպրոցների փակման կապակց

ցությամբ հրատարակված թուղթիկը, վոր հիշված է վերը: Խմբակի հրատարակած այդ թուղթիկում, որինակ, կան հետևյալ տողերը.

«Յեթե այսոր մենք, հայերս անկարող ենք դիմադրել խաբեբա բռնակալներին, գոնե մենք կարող ենք մահի վճիռ կարգալ այդ բռնակալների ձեռքի տակ գործող այն ստոր սողուններին, վորոնք մեր լեզուն և նորա հետ նաև մեր ազգությունը մահու յեն դատապարտել»¹:

Դժվար չի հասկանալ, վոր «մահվան վճիռ կարգալ» ասելով՝ թուղթիկի հեղինակը հանդիսացող խմբակը տեռորիստական ակտեր կազմակերպելն եր ակնարկում: Սակայն, չնայած դրան, խմբակը և վոչ մի լուրջ փորձ չարեց տեռորիստական ակտ կազմակերպելու ուղղությամբ:

1882—1883 թ. թ. Թբիլիսիում հիմնադրված խմբակը գաղտնի կապեր եր հաստատել այլ քաղաքներում և գավառներում աշխատող՝ խմբակին համակրող անձնավորությունների հետ, վորոնց և խմբակը տալիս եր զանազան հանձնարարություններ: Խմբակի անդամները միաժամանակ կապեր էին հաստատել Ռուսաստանից Կովկաս աքսորված ռուս նարոդնիկների հետ: Այդ կապերի մասին Գ. Ղարաջյանը գրում է.

«Խումբն ուներ այս կամ այն քաղաքում կամ գավառում կապեր զանազան վստահելի անձերի հետ, վորոնք կատարում էին խմբի հանձնարարությունները: Հարաբերությունները խմբի անդամների մեջ և խմբից դուրս կանգնած մարդկանց հետ խիստ կոնսպիրատիվ բնույթ էին կրում... Թիֆլիսում և այլուր յերևում էին այդ ժամանակ մեկ-մեկ Ռուսաստանից աքսորված ռուս հեղափոխականներ, վորոնք վոստիկանության հակողության տակ ապրում էին մեթ յերկրում ժամանակավորապես: Խմբակի այս կամ այն անդամ աշխատում եր կոնտակտի մեջ մտնել նրանց հետ: Նրանցից հնարավոր եր լինում յերբեմն անլեզալ (գլխավորապես—նարոդնիկական—հեղափոխական) գրվածքներ ստանալ»²:

¹ Տես նույն տեղը

² Գ. Ղարաջյան—«Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում», էջ 44:

Հայ ինտելիգենցիայից բաղկացած՝ Թբիլիսիի այդ նարոդ-նիկական խմբակի մասին, հետաքրքիր է, վոր մի քանի տող գրվեց «Народная Воля»-ի 1885 թ. № 11—12-ում: «Народная Воля»-ի այդ համարում խմբակի թուղթիկից թարգմանաբար վորոշ քաղվածքներ տպագրելու կապակցությամբ թերթը կարճ ինֆորմացիա յեր տալիս, վոր նորերս «կազմակերպվել է հայկական հեղափոխական խմբակ»:

1882—1883 թ. թ. Թբիլիսիում կազմակերպված նարոդնիկական այդ խմբակը լայն գործունեություն չծավալեց: Սաղաղ և վոչ սխտեմատիկ պրոպագանդայից ու մի քանի հրատարակութուններից դատ, խմբակն այլ պրակտիկ քիչ թե շատ լուրջ վոչ մի գործ չձեռնարկեց: 1881 թ. մարտի մեկին հաջորդող հիասթափությունը, կասկածանքները, այնուհետև հասարակական-քաղաքական նոր իրադրությունները, խմբակի անդամների միջև յեղած տարաձայնությունները և այլն չեյին կարող, իհարկե, բացասաբար չազդել խմբակի գործունեության վրա: Խմբակն ընդհանուր առմամբ կարելի յե դասել իր ժամանակին գոյություն ունեցող նարոդնիկական բաղմաթիվ, համեմատաբար վոչ գործունյա, այսպես կոչված «պասսիվ» խմբակների շարքը:

1882—83 թ. թ. Թբիլիսիում կազմակերպված հայ մտավորականների անլիզալ նարոդնիկական այդ խմբակը, սակայն, չլինելով գտարյուն նարոդնիկական, իր վրա կրում եր հայ ազգային-ազատագրական շարժման բավական ուժեղ ազդեցությունը: Տաճկահայ ազգային շարժումները, այսպես կոչված «հայկական հարցը», խմբակին զբաղեցնող կարևոր հարցերից մեկն եր: Խմբակի անդամ Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Սանդալը), որինակ, 1883 թ. անցավ Տաճկահայաստան, բայց մի քանի ամիս այնտեղ վորպես ուսուցիչ աշխատելուց հետո, հիասթափված վերադարձավ Կովկաս: Խմբակը, սակայն, տաճկահայ ազգային շարժումների ուղղությամբ ևս վորեւ պրակտիկ քայլ չձեռնարկեց: Նա տաճկահայ ազգային շարժումներին վերաբերող տեսական հարցերի քննության սահմաններից դուրս չեկավ:

Խմբակի գոյությունը տևեց մինչև 1885 թ. վերջերը կամ 1886 թ. սկիզբները: 1885 թ. վերջերին կամ 1886 թ. սկզբներին (ճիշտ դատան դժվար է վորոշել) խմբակը քայքայվեց, ինքնալիկվիդացիայի յենթարկվեց: Խմբակի այսորինակ վախճանը

տրամաբանական եր: Նարոդնիկական շարժման 1880-ական թվականներին կրախի ազդեցություն տակ խմբակում առաջանում եյին հիասթափություն և տարաձայնություն: Խմբակի քայքայման, ինքնալիկվիդացիայի գործում առանձնապես խոշոր դեր խաղաց այն հանգամանքը, վոր 1880-ական թվականներին առանձնապես մեծ ծավալ ստացան հայ ազգային-ազատագրական շարժումները, շարժումներ, վորոնք դեպի իրենց եյին քաշում հայ հեղափոխական-դեմոկրատական ինտելիգենցիային: Խմբակի անդամների մի մասն արդեն 1885 թվից ձգտում եր դեպի հայկական ազգային-ազատագրական շարժումը, մյուս մասը՝ բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերը: Հենց այդ նոր իրադրությունների, այդ հիասթափության ու տարաձայնությունների շնորհիվ ել խմբակն ինքնալիկվիդացիայի յենթարկվեց: Խմբակի անդամներից մի քանիսը հետագայում դարձան հայկական ազգայնական կուսակցությունների ականավոր դեմքերը, մի քանիսն ել վերջնականապես կառչեցին բուրժուական լիբերալիզմին:

1881—1882 թ. թ. Թբիլիսիում հիմնված խմբակը նարոդնիկական վերջին խմբակն եր, վոր կազմակերպվեց Անդրկովկասում: 1882 թվից հետո Անդրկովկասում նարոդնիկական նոր խմբակներ այլևս չկազմակերպվեցին, չնայած այդ ուղղությամբ կատարվեցին մի քանի փորձեր:

1884—1885 թ. թ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԸ

Զնայած Նարոդնայա Վոլյան մահացու հարվածներ ստացավ 1881—82 թ. թ. և այդ թվականներից ել իր վերջնական քայքայման ճանապարհը բռնեց, բայց այնուամենայնիվ Նարոդնայա Վոլյայի մի շարք ներկայացուցիչներ, Նարոդովոլյան իշխողիաներով վոդեվոլոված վորոշ տարրեր դեռևս 1884—85 թ. թ., անգամ դեռ ավելի ուշ, փորձեր եյին անում Նարոդովոլյան նոր խմբակներ կազմակերպելու և հները վերականգնելու։ Այդպիսի փորձեր, վորոնք գրեթե բոլորն ել անխուսափելիորեն վերջանում եյին անհաջողությամբ, կատարվեցին ինչպես Ռուսաստանի և Ուկրաինայի մի քանի կենտրոններում (Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կիևում, Խարկովում, Ոդեսայում), այնպես ել Անդրկովկասում։

Մեր ձեռքի տակ յեղած նյութերից պարզվում ե, վոր 1884—1885 թ. թ. ռուս Նարոդովոլեցները յերկու անհաջող փորձ են կատարել Անդրկովկասում՝ Նարոդովոլական նոր խմբակներ կազմակերպելու նպատակով։ Այդորինակ առաջին փորձը, ինչպես յերևում ե ՀԿ (Բ) Կ Կենտրոնական Կոմիտեյին կից Կուսակցության Պատմության Ինստիտուտի արխիվում պահվող վոստիկանական գործից, կատարվել ե 1884 թ. ամառը։

1884 թ. ամառը Բագու յե գալիս մի քանի անգամ բանտարկված և Սիբիրի աքսորավայրից փախած Նարոդնիկ Անդրեյ Վլասովը։ Ըստ վոստիկանական գործի, Վլասովը Բագվում յեղած ժամանակ ապրում ե Լոշչենիկովի տանը (կայարանի մոտ) կեղծ անցազրով։ Վլասովը Բագվում վորոշ ժամանակ աշխատում ե դարբնոցում և գաղտնի տեսակցություններ ե ունենում ինչ-վոր մարդկանց հետ անլեգալ խմբակ կազմակերպելու նպատակով։ Այնուհետև Վլասովն անլեգալ Նարոդնիկական խմբակ կազմա-

կերպելու այդ նույն նպատակով Բագվից մեկնում ե Յելիզավետոպոլի (այժմյան Կիրովաբադի) գավառի Նովո-Սարատովկա գյուղը՝ ցարական կառավարության կողմից այնտեղ աքսորված սեկտանտ Յակիմ Ռոմանովիչ Բոգատենկովին տեսնելու համար։ Վերջինիս չգտնելով գյուղում, Վլասովը յերկու որ մնում ե Նովո-Սարատովկա գյուղում՝ Կառնեյ Բոգդանովի տանը և ապա վերադառնում ե Բագու։ Բագու վերադառնալիս՝ ճանապարհից հենց Վլասովը յերկու նամակ ե գրում Յակիմ Բոգատենկովին։ Այդ նամակներից մեկը Բոգատենկովին ստանում ե Շամշադինի անտառապահ Մելիքյանի միջոցով։ Յեղպոսյան լեզվով գրած իր այդ նամակներում Վլասովն առաջարկում ե Բոգատենկովին գաղտնի խմբակ կազմակերպել։ Վլասովի ջանքերը սակայն ապարդյուն են անցնում։ Մի ինչ-վոր սպանության կապակցությամբ Վլասովը շուտով բանտարկվում ե։ Զնայած հետագա քննություններից պարզվում ե, վոր Վլասովը վորեւե բանով մեղսակից չե այդ սպանությանը, բայց նրան, այնուամենայնիվ, չեն ազատում բանտից, վորովհետև նրան բանտարկելու ժամանակ կատարված խուզարկությունը հայտարարում ե մի շարք նամակներ և թղթեր, վորոնցից յերևում ե, վոր Վլասովն աքսորից փախած Նարոդնիկ ե և Բագու յե ժամանել Նարոդնիկական գաղտնի խմբակ կազմակերպելու նպատակով։ Վլասովի գործն այսպիսով քրեականից դառնում ե քաղաքական և նրան պահում են բանտում վորպես հեղափոխականի՝ «քաղաքական հանցագործի» (վոստիկանական գործը լրիվ չլինելու պատճառով չի պարզվում, թե ինչ յեղավ Վլասովի վիճակը բանտարկությունից հետո)։ Վլասովի հետ միասին բանտարկից նաև Յակիմ Բոգատենկովը։ Նարոդովոլեց Անդրեյ Վլասովի Նարոդնիկական խմբակ ստեղծելու 1884 թ. փորձը, այսպիսով, անհաջող վերջացավ։

1884 թ. վերջերին և 1885 թ. սկզբներին մի նոր, ըստ յերևույթին վերջին, փորձ ե արվում Թբիլիսիում Նարոդովոլյան խմբակ կազմակերպելու համար։ 1885 թ. Թբիլիսիում Նարոդնիկական նոր խմբակ կազմակերպելու այդ փորձի մասին պատմում ե 1882—1885 թ. թ. ռուս Նարոդովոլեցների շարքերում, հատկապես հայտնի Գերման Լոպատինի հետ աշխատող Նարոդովոլեց Բախն իր հուշերի մեջ¹։ Բախն հուշերից պարզվում ե, վոր Թբի-

¹ Տես «Былое», 1907 г., № 3, № 200:

լիսի այն ժամանակվա հեղափոխականորեն տրամադրված մի շարք տարրեր նպատակ են ունեցել նարոդնիկական մի նոր կազմակերպություն ստեղծել: Ինչպես պատմում են Բախն իր հուշերի մեջ, Թբիլիսիում աշխատող մի փաստաբան և նրա կիներ (Բախը նրանց անունները չի հայտնում) 1884 թվին դիմում են Ռոստովում և Մոսկվայում աշխատող նարոդովոլեցներին, նրանցից համապատասխան ղեկավարություն և ոգնություն խնդրելով՝ Թբիլիսիում նարոդնիկական նոր խմբակ կազմակերպելու համար: Այդ դիմումի հետևանքով ել նարոդովոլեց Բախը 1884 թ. գեկտեմբերի 10-ին Մոսկվայից ուղևորվում է Թբիլիսի՝ այնտեղ նարոդովոլեական խմբակ կազմակերպելու նպատակով: Այդ նույն նպատակով Թբիլիսի յե ժամանում նաև նարոդովոլեց Կրիլով-Վոսկրեսենսկին: Սակայն այս անգամ, չնայած մի քանի տեղացիների, ինչպես նաև Կրիլով-Վոսկրեսենսկու յեռանդուն ջանքերին, Թբիլիսիում նարոդնիկական նոր խմբակ կազմակերպելու գործը չի հաջողվում: Այն ընդհանուր հիասթափությունը, վոր կար նորոգովոլեցների շարքերում, տիրում են նաև Անդրկովկասի նարոդնիկների մեջ: Նարոդնիկություն վերջնական քայքայումն ակնհայտ են դարձել: Նարոդնիկություն ակտիվ գործիչներից շատերը, վորոնց թվում հենց ինքը՝ Բախն արդեն այլևս չեյին հավատում իրենց գործի հաջողությանը: Նշանավոր նարոդնիկներից շատերը վերջնականորեն համոզվելով նարոդնիկություն քայքայման, պարտություն և ուտոպիզմի մեջ, հեռանում եյին նրանից: Այդ ընդհանուր քայքայման, կասկածանքի և հիասթափության պայմաններում Անդրկովկասի նարոդնիկների շարքերում ևս սկսվում են քայքայում: Անդրկովկասի շատ նարոդնիկներ, թողնելով կրախի յենթարկված նարոդնիկությունը, անցնում եյին դեպի լիբերալ-բուրժուազիայի դիրքերը: Վոմանք ել հեռանալով նարոդնիկությունից, կազմակերպում եյին ազգային-նացիոնալիստական խմբակներ, կամ մտնում արդեն գործող այդպիսի խմբակների մեջ: Այսպիսի պայմաններում, պարզ է, վոր նարոդնիկական նոր խմբակներ ստեղծելու գրեթե բոլոր փորձերն ել անխուսափելիորեն վերջանում եյին անհաջողությամբ: Յեվ զարմանալի չէ, վոր անհաջողությամբ վերջացավ 1885 թվականին Թբիլիսիում նարոդնիկական նոր խմբակ կազմակերպելու այդ փորձն ել:

Բախը Թբիլիսիում մնաց մինչև 1885 թ. փետրվար ամիսը:

Թբիլիսիում անցկացրած ժամանակամիջոցում Բախը տեսակցում են տեղի նարոդնիկների հետ, վորոնցից ամենաականավորը, ինչպես գրում են ինքը Բախն իր հուշերում, Պետրովսկի Հողագործական Ակադեմիայի նախկին ուսանող իշխան Ալեքսանդր Արդուլթյանն են (Յերկայնաբազուկ): Արդուլթյանը Մոսկվայի նարոդնիկական խմբակների մեջ աշխատելու համար Թբիլիսի յեք աքսորված և գտնվում են վոստրիկանություն հսկողություն տակ: Հենց այդ Արդուլթյանից ել Բախն ստացավ կեղծ անցագիր և Կովկասից ուղևորվեց Փարիզ՝ Լեյ Տիխոմիրովի հետ տեսակցելու համար: Ալեքսանդր Արդուլթյանը Բախի հետ ունեցած կապի և նրան անցագիր տալու կապակցությամբ 1885 թ. սեպտեմբերին բանտարկվեց և 1888 թ. չորս տարով աքսոր ուղարկվեց Արևմտյան Սիբիր: 1880-ական թ.թ. Թբիլիսիի նարոդնիկների մեծ մասը 1870-ական թվականների նարոդնիկական շարժման մասնակիցներից եյին: Բախի ասելով՝ 1870-ական թվականների նարոդնիկական շարժման մասնակիցներից են նաև վերը հիշված (Թբիլիսիում աշխատող) փաստաբանը, վոր 1884 թ. Թբիլիսիում նարոդնիկության նոր կազմակերպություն ստեղծելու փորձ անողներից մեկն են:

Նարոդնիկական խմբակներ կազմակերպելու նպատակով 1884—1885 թ.թ. կատարված այս անհաջող փորձերից հետո Անդրկովկասում վոչ միայն նարոդնիկական նոր խմբակներ չկազմակերպվեցին, այլև, ինչպես յերևում են, անգամ այդ ուղղությամբ փորձեր ել չեղան¹: Ճիշտ է, 1880-ական թ.թ. յերկրորդ կեսին մի քանի առանձին անհատներ դեռևս շարունակում եյին հետևել նարոդնիկական իդեաներին և տարածում եյին անգամ նարոդնիկական անլեգալ գրականություն, այնուհետև այդ նույն տարիների մի շարք «անկարգություններ» տեղի ունեցան Թբիլիսիի հոգևոր սեմինարիայում (1886 թ.), բայց այդ բոլորն արդեն

¹ 1880—1890-ական թվականներին կազմակերպվեցին մի շարք քաղաքական կուսակցություններ, վորոնք իրենց վրա կրում եյին նարոդնիկության ինչպես տակտիկայի, այնպես ել իդեոլոգիայի խիստ ազդեցությունը: Հնչակյան կուսակցությունը, որինակ, վոր կազմակերպվեց 1887 թվին ժնեվում, զաղափարական ու տակտիկական հարցերում շատ ընդհանուր գծեր ուներ նարոդնիկության հետ: Հնչակյանների որդան «Հնչակ» պարբերականի առաջին համարներում գետեղված են ծրագրային մի շարք հոգվածներ, վորոնք

անդոր եյին հիմք դառնալու՝ նարողնիկական նոր խմբակներ ստեղծելու համար: 1880-ական թվականներից, ինչպես վողջ Ռուսաստանում, նույնպես և Անդրկովկասում, սկսվում եյին նոր սիտուացիա, նոր իրադրություններ: Հեղափոխական նարողնիկությունը վորպես գարնանային ձյուն հալվում եր նոր սիտուացիայի ճառագայթող արևի տակ: 1880-ական թվականներից սկսած կազմակերպվեցին Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի քաղաքական կազմակերպությունները՝ սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական կազմակերպությունները, վորոնց շուրջը և համախմբվեցին բոլոր ճշմարիտ, իսկական հեղափոխականները: Հեղափոխական նարողնիկությունը թաղվեց պատմության դամբարանում: Քաղաքական պայքարի հրապարակ դուրս յեկավ բանվոր դասակարգը. սկսվեց հեղափոխական պայքարի նոր՝ արդեն հուժկու և հաղթական փուլը:

գյուղական համայնքի դերի, կապիտալիզմի նշանակության և այլ հարցերի մասին բառացիորեն կրկնում են ռուսական նարողնիկների ասածը (տես «Հնչակ»-ի 1887—1888 թվականների համարները, համո. պրոֆ. Լեո՝ «Թյուրքանայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը», հատոր I, 1939 թ., էջ 148—152): Չնայած հնչակյանների վրա յեղած նարողնիկական այդ խիստ ազդեցությանը, Հնչակյան կուսակցությունը, ինչպես նաև 1880—1890-ական թվականներին Անդրկովկասում գործող մյուս ազգայնական կուսակցությունները, այնուամենայնիվ, նարողնիկական անվանել չի կարելի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1870—80-ական թվականների նարողնիկությունը, վորպես հետաեֆորմյան շրջանում ցարիզմի, կալվածատիրության դեմ գյուղացիության, մանր արտադրողների մղած հեղափոխական պայքարի արտահայտություն, սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ հիմքեր ուներ նաև Անդրկովկասում: Նարողնիկությունը, վորի տեսլ բովանդակությունը վոչ թե «գյուղացիական սոցիալիզմ» եր, այլ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության համար մղած նրա պայքարը, համապատասխան գործունեյության ասպարեզ ուներ Անդրկովկասում ևս: Չնայած Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքի սպեցիֆիկ կողմերին (ազգային հարցի առկայությունը, տնտեսական ու հասարակական կյանքի ավելի հետամնաց վիճակը և այլն), այնուամենայնիվ, 1870—80-ական թվականներին արդեն Անդրկովկասի տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքը կանգնած եր հիմնականում նույն մակարդակի վրա, ինչ մակարդակի վրա վոր կանգնած եր Ռուսաստանի տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքը:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես ել Անդրկովկասում 1860—1890-ական թվականներին հեղափոխական շարժումները ղեկավարվում եյին հեղափոխական ռազմոչին ինտելիգենցիայի կողմից: Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմոչին ինտելիգենցիան, վոր հեղափոխական-քաղաքական գործունեյության հրապարակ իջավ անցյալ դարի 60-ական թվականներից, ուներ յերկու թև: Անդրկովկասի ռազմոչին ինտելիգենցիայի մի մասն առաջ քաշելով միայն ազգային հարցը և այն չկապակցելով դեմոկրատական հեղափոխության ընդհանուր հարցերի հետ, իրեն հեռու յեր պահում համառուսական հեղափոխական շարժումներից, չեր միաձուլում իր պայքարը ռուսական հեղափոխական շարժման հետ և աշխատում եր վարել բացառապես մեկուսացած, սեպարատ, ազ-

գային ազատագրական պայքար. Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմոչին ինտելիգենցիայի մյուս թևը, ընդհակառակը, կապելով Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրության գործը ռուսական բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության հաղթանակի հետ, իր պայքարը միաձուլում էր ռուսական հեղափոխական ընդհանուր շարժման հետ և ակտիվ կերպով աշխատում էր ռուսական հեղափոխական շարժումների մեջ:

Անդրկովկասի հեղափոխական ռազմոչին ինտելիգենցիայի մի մասը 1870—1880-ական թվականներին սերտ կերպով կապված էր ռուսական նարոդնիկներին հետ, ընդգրկված էր համառուսական նարոդնիկական շարժման մեջ և ակտիվ կերպով գործում էր հեղափոխական-նարոդնիկական խմբակներում: Անդրկովկասի ռազմոչին ինտելիգենցիայի այդ մասի շնորհիվ էլ հենց նարոդնիկական իդեաները 1870-ական թվականների սկզբներից սկսվեցին տարածվել Անդրկովկասում: Անդրկովկասի ռազմոչին հեղափոխական այդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչների աշխատանքով գլխավորապես, նրանց ղեկավարությամբ հենց 1870—80-ական թվականներին Անդրկովկասում կազմակերպվեցին նարոդնիկական մի շարք խմբակներ:

Նարոդնիկական առաջին կազմակերպությունն Անդրկովկասում ստեղծվել է Վրաստանում 1875 թվին: Նարոդնիկական այդ կազմակերպությունը, վոր գոյություն ունեցավ մոտ մեկ տարի, ուներ ինտերնացիոնալ կազմ (կազմակերպության մեջ մտնում էին վրացիներ, ռուսներ, հայեր և այլն): Նրա անդամների թիվը կազմում էր մոտ 68 հոգի: Կազմակերպությունն անլեզալ գրականություն է ստացել և տարածել Անդրկովկասում: Կազմակերպությունը միաժամանակ տարել է բանավոր պրոպագանդա: Նա սերտ կապեր է ունեցել Մոսկվայում Մոֆիա Բարդինայի կողմից հիմնադրված նարոդնիկական կազմակերպության հետ և գտնվել է նրա իդեական ազդեցության տակ:

1879 թվի վերջերին Թբիլիսիում կազմակերպվեց է նարոդնիկական մի նոր խմբակ: Նա պատկանել է Նարոդնայա Վոլյայի ուղղությանը: Նարոդնիկական այդ խմբակը ևս ունեցել է ինտերնացիոնալ կազմ և կապեր է հաստատել Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեի հետ: Խմբակը քայքայվել է, ամենայն հավանականությամբ, 1881 թ. ամառը:

1881 թվի աշնանը Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի անդամ, հայտնի նարոդովուլեց Աննա Կորբայի կողմից Թբիլիսիում կազմակերպվել է նարոդովուլական զինվորական խմբակ: Վորի անդամների թիվը յեղել է 28 հոգի: Խմբակին հաջողվել է անլեզալ գրականություն և կոչեր տարածել ընակչության ու գորամասերի մեջ: Խմբակն աշխատել է գաղտնի տպարան հիմնել և եքսպրոպրիացիոն ակտեր կատարել: Խմբակի գործունեությունը, ընդհանուր առմամբ, գնացել է Նարոդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտեյի անմիջական ղեկավարության տակ և այն հունով, ինչ հունով վոր գնում էր Ռուսաստանում 1880-ական թվականներին գործող նարոդովուլյան խմբակների գործունեությունը: Խմբակը վոստիկանություն կողմից հայտաբերվել է լիկվիդացիայի յե յենթարկվել 1883 թվի սկզբներին:

1882 թվի վերջերին կամ 1883 թ. սկզբներին Թբիլիսիում հիմնվել է նարոդնիկական մի խմբակ, վորի կազմը բաղկացած է յեղել բացառապես հայ մտավորականներից: Այդ խմբակը, վոր ինքնալիկվիդացիայի յենթարկվեց 1885 թ. վերջերին, զբաղվել է նաև հայկական ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերով: Խմբակն ունեցել է հրատարակություններ և կատարել է նարոդնիկական գաղափարների պրոպագանդա թե բանավոր և թե գրավոր ձևով:

1884—1885 թ.թ. յերկու փորձ է կատարվել Անդրկովկասում նարոդնիկական նոր խմբակներ կազմակերպելու նպատակով: Այդ յերկու փորձն էլ, սակայն, վերջացել են անհաջողությամբ:

Անդրկովկասի նարոդնիկական խմբակներն ընդհանուր առմամբ չեն ունեցել լայն գործունեություն: Նրանց աշխատանքները սահմանափակվել են նեղ շրջանակներում: Անդրկովկասի նարոդնիկական խմբակներում ընդգրկված ռազմոչին ինտելիգենցիան հեղափոխական նարոդնիկության կրախից հետո, 1880—1890-ական թվականներին անցավ մի մասը բուրժուական լիբերալիզմի, մյուս մասը՝ ազգային-ազատագրական շարժման դիրքերը:

Р Е З Ю М Е

Народничество 1870—80 г. г., представлявшее отражение революционной борьбы крестьянства и, вообще, мелких производителей пореформенного периода против царизма и помещичьего землевладения, имело необходимые социально-экономические предпосылки и условия также и в Закавказье. Народничество, реальным содержанием которого был не „крестьянский социализм“, а его борьба за буржуазно-демократическую революцию, и в Закавказье имело поле для соответствующей деятельности. Несмотря на специфические стороны социально-экономической жизни Закавказья (наличие национального вопроса, сравнительно большая отсталость экономической и общественной жизни и пр.), тем не менее в 1870—80 г. г. экономическая и социально-политическая жизнь Закавказья в основном была на том же уровне, на каком находилась экономическая и социально-политическая жизнь России.

Как в России, так и в Закавказье в 1860—1890 г. г. во главе революционного движения стояла разночинная интеллигенция. Закавказская революционная разночинная интеллигенция, появившаяся на арене революционно-политической деятельности в 60-ых годах прошлого столетия, имела два крыла.

Одна часть разночинной интеллигенции Закавказья, выдвигая только национальный вопрос и не связывая его с общими вопросами демократической революции, держалась вдали от общерусских революционных движений, не объединяла свою борьбу с русским революционным дви-

жением и старалась вести исключительно сепаратную, обособленную национально-освободительную борьбу. Другая часть, наоборот, связывая дело освобождения народов Закавказья с победой русской буржуазно-демократической революции, свою борьбу объединяла с русским, общим революционным движением и проявляла активную деятельность в нем. В результате этого одна часть закавказской революционной разночинной интеллигенции в 1870—1880 г. г. была тесно связана с русскими народниками, охвачена народническим движением и активно работала в революционно-народнических кружках. Благодаря этой части закавказской интеллигенции народнические идеи с начала 1870 г. г. стали проникать и в Закавказье. В результате деятельности представителей этой части закавказской разночинной революционной интеллигенции, главным образом при их руководстве, в 1870—80 г. г. в Закавказье был организован ряд народнических кружков.

Первая народническая организация в Закавказье была создана в Грузии в 1875 г. Эта народническая организация, просуществовавшая около одного года, имела интернациональный состав (в организацию входили грузины, русские, армяне и пр.). Число членов этой организации составляло около 68 человек. Организация получала нелегальную литературу и распространяла ее в Закавказье и одновременно вела устную пропаганду. Она имела тесную связь с основанной в Москве Софьей Бардиной народнической организацией и находилась под ее идейным влиянием.

В конце 1879 года в Тифлисе был организован новый народнический кружок, придерживающийся направления Народной воли. Этот народнический кружок также имел интернациональный состав и был связан с Исполнительным Комитетом Народной воли. Кружок распался, по всей вероятности, летом 1881 года.

Осенью 1881 года членом Исполнительного Комитета Народной воли, известным народовольцем Анной Корба, в Тифлисе был организован народовольческий военный кружок, число членов которого составляло 28 чел.. Кружку удалось распространить нелегальную литературу и воззвания среди населения и воинских частей. Кружок старался основать нелегальную типографию и совершать экспроприации. Деятельность кружка, которой непосредственно руководил Исполнительный Комитет Народной воли, протекала по тому же направлению, как и деятельность имевшихся в России в 1880-ых годах народовольческих кружков. Кружок раскрыт был полицией и ликвидирован в начале 1883 г.

В конце 1882-го или в начале 1883 года в Тифлисе был организован народнический кружок, в состав которого входили исключительно армяне-интеллигенты. Этот кружок, самоликвидировавшийся в конце 1885 года, занимался также и вопросами армянской национально-освободительной борьбы. Кружок имел издания и проводил пропаганду народнических идей как устно, так и путем печати.

В 1884—1885 г. г. были сделаны две попытки для организации в Закавказье новых народнических кружков, но обе эти попытки окончились неудачей.

Вообще, народнические кружки Закавказья не имели широкой деятельности, их работа была ограничена тесными рамками. Разночинная интеллигенция, состоящая в народнических кружках Закавказья, после краха революционного народничества, частью перешла на позиции буржуазного либерализма, частью же—на позиции национально-освободительного движения.

И Ч Ы Л Ч И Т

I

З а к л ю ч е н и е

О дальнейшем направлении дознания о 28-ми лицах: дворянах—Владимире Михайлове ЯКИМОВЕ, 23 л., Павле Михайлове ЯКИМОВЕ, 22 лет, Надежде Семеновой ЯКИМОВОЙ, 29 лет, Шио Эдимерове ДАВЫДОВЕ, 27 лет, Илье Дмитриеве МАЧАВАРИАНИ, 29 лет, Александре Теймуразове НАНИЯШВИЛИ, 26 лет, Михаиле Кайзарове КИПИАНИ, 34 лет, уволенных со службы офицерах 16-го Гренадерского Мингрельского полка: Федоре Петрове АНИСИМОВЕ, 28 лет, Александре Павлове АНТОНОВЕ, 33 лет, Иосифе Фелицианове ЛИППОМАНЕ, 26 лет, Арчиле Иванове ЦИЦИАНОВЕ, 30 лет, Николае Александрове АЛИХАНОВЕ, 28 лет, Александре Григорьеве МАКУХИНЕ, 36 лет, Владимире Людвигове ДЕРЖАНОВСКОМ, 29 лет, Леване Александрове ВАЧНАДЗЕ, 29 лет, Якове Епифанове МИТНИКЕ, 26 лет, уволенном со службы артиллерии поручике Сергее Никитине ШЕПЕЛЕВЕ, 26 лет, княжне Марии Александровой ШЕРВАШИДЗЕ, 33 лет, сыне чиновника Викторе Селиверстове МЕЛЕНЧУКЕ, 32 лет, агрономе Александре Ясевиче ЭЛИОЗОВЕ, 28 лет, сыне дьякона Степане Федорове ЧРЕЛАЕВЕ, 27 лет, крестьянах: Алексее Лаврентьеве КУЗЬМИНЕ, 26 лет, и Варваре Александровой КУЗЬМИНОЙ, 30 лет, сыне священника Апполоне Иринееве НЕМОЛОВСКОМ, 25 лет, лишенной всех прав состояния Анне Павловой КОРБА, 29 лет, отставном артиллерии капитане Сергее Петрове ДЕГАЕВЕ, дворянке Галине ЧЕРНЯВСКОЙ и сыне священника Григории ТЕР-ГРИГОРЯНЕ, обвиняемых в принадлежности к революционному кружку, образовавшемуся в гор. Тифлисе.

27-го ноября 1882 года поручик 16-го Гренадерского Мингрельского полка Федор Анисимов, бежавший из места служения в мае того же года и ныне находящийся в отставке, явившись добровольно к полицеймейстеру гор. Потти, заявил, что принадлежит к революционному сообществу и, не желая дальше оставаться его членом, отдает себя в руки правительства.

Вследствие этого Анисимов был препровожден в распоряжение сначала Кутаисского, а затем Тифлисского Жандармских Управлений, где сделал заявления, сущность коих заключается в следующем:

Осенью 1881 года, находясь вместе с полком в гор. Тифлисе, он, Анисимов, от одного из товарищей своих, поручика Антонова, получил номер „Народной Воли“, а затем он от того же Антонова и другого товарища своего, штабс-капитана Липпомана, узнал, что подобные революционные издания они получают от одной барыни, приехавшей из Петербурга. Затем Антонов пригласил его, Анисимова, на сходку в немецкую гостиницу, где, кроме их и Липпомана, были еще офицеры Мингрельского полка: поручик Алиханов, капитан Макухин и поручик Цицианов, туда же должен был прийти штабс-капитан Держановский, но, однако, не явился.

На сходке происходили разговоры об устройстве военного кружка для революционных целей и высказывались вообще мысли о необходимости преступной пропаганды среди военных. После этой сходки была еще другая, с участием приезжей из Петербурга женщины, но на эту сходку он, Анисимов, не попал по болезни.

Почти одновременно с этим против заявителя, по его словам, было возбуждено следствие по обвинению в растрате казенных денег. Как это следствие, так и болезнь его продолжались до начала 1882 года, так что в течение всей зимы 1881—1882 года и начала весны 1882 года он, Анисимов, был лишен возможности принимать участие в преступной деятельности своих товарищей. Из рассказов навещавшего его Антонова он мог лишь заключить, что в течение этого времени происходили, между прочим, в образовавшемся кружке денежные сборы для различных революционных целей и что Липпоман, Антонов, Алиханов и Цицианов пожертвовали 100 рублей на тайную типографию.

В конце мая 1882 года он, Анисимов, желая избежать ответственности, грозившей ему за растрату, задумал бежать за границу. Когда он сообщил об этом Антонову и Липпоману, то последние уговорили его — лучше перейти на нелегальное положение, высказав готовность оказывать ему в том необходимом содействие. По изъяснению им на это согласия Антонов в Александровском городском саду познакомил его с личностью, назвавшегося Петровым, который тогда же предложил ему, Анисимову, работу в тайной типографии, для чего дня через два после первой встречи свел его в том же саду с лесничим Меленчуком, у коего он, Анисимов, по переходе в „нелегальные“ должен был проживать в деревне Ага-су, Тифлисской губернии.

Через несколько дней, согласно условию с Петровым и Меленчуком, заявитель бежал из полка, явился к Меленчуку в Ага-су под видом человека, ищущего письменных занятий, и прожил у Мелен-

чука до сентября 1882 года без вида, под именем Александра Ивановича Цветкова. В течение этого времени ему неоднократно случилось говорить с Меленчуком о задуманной революционерами тайной типографии, причем из слов Меленчука он, Анисимов, мог заключить, что принадлежности такой типографии уже имеются и что они некоторое время помещались в г. Тифлисе в особой, нанятой для этого квартире; в то же время, по предложению Меленчука, заявитель занимался также опытами подделки официальных печатей.

В этот период времени вместе с ними проживала в Ага-су жена Меленчука София Михайловна, которая, однако, никогда никакого участия в разговорах о типографии не принимала.

Типография, в которой заявитель предполагал участвовать, по причинам, для него неизвестным, не была устроена, и потому в сентябре 1882 года он решился вернуться в Тифлис; отправился он туда вместе с Меленчуком, который поместил его на квартире у знакомого своего — агронома Элиозова, где его, Анисимова, посетили Антонов и Петров.

Последний через Меленчука передал ему паспорт Горийского Уездного Полицейского Управления на имя дворянина Херодинова, а затем при посредстве неизвестного ему, Анисимову, по фамилии грузина перевел его на другую квартиру, к туземцу Нанияшвили, так как у Элиозова за отсутствием самого хозяина оставаться было неудобно. У Нанияшвили Петров снова посетил заявителя, сообщив ему, что через полтора месяца революционная партия предполагает осуществить новое предприятие, но не сказав однако, какое именно, предложил ему принять в последнем участие, а пока — или послужить писарем в г. Гори или определиться на службу по Закавказской железной дороге. Он, Анисимов, выбрал последнее и получил от Петрова рекомендацию к служащему на этой дороге Павлу Якимову, которому он должен был назваться Петром Ивановичем Цветковым. Якимов принял его очень радушно и поместил на службу в Аджи-кабульский карьер Закавказской железной дороги. Прослужив там около месяца, заявитель заболел и должен был отправиться в Баку в железнодорожный госпиталь, где пролежал несколько недель, по выздоровлении отправился к Павлу Якимову; при этом свидании, бывшем уже в конце ноября 1882 года, он, Анисимов, беседовал с Якимовым о предприятии, задуманном членами формирующегося на Кавказе революционного кружка, и узнал от него, что последнее состоялось вследствие того, что Петров уехал в Харьков, а затем перепутал в письмах шифр, так что местные кавказские деятели лишились возможности поддерживать с ним сношения. Вслед затем Якимов предложил ему, Анисимову, ехать в Россию для отыскания Петрова; Павел Якимов дал ему петербургский адрес родного брата

своего Владимира, а паспорт на имя поселянина Рифлинга и при этом сказал, что Владимир Якимов направит уже его, Анисимова, „туда, куда нужно“. Несмотря на сделанное ему предложение, он, Анисимов, не решился однако ехать в Петербург и, явившись к по-тийскому полицеймейстеру, заявил о своем отношении к революционному кружку.

При возникшем по поводу заявления Анисимова дознании последний, допрошенный в качестве обвиняемого, подтвердил все вышеизложенное и по предъявлении ему карточек Сергея Дегаева, арестованного в г. Одессе в декабре 1882 года по делу об открытой там тайной типографии, признал в Дегаеве личность, известную ему под именем Петрова.

К изложенному Анисимов присовокупил, что Элиозова он считает лицом, имеющим ближайшее отношение к революционной партии, основывая такое заключение как на факте личного своего проживания у Элиозова при вышеприведенных условиях, так и на знакомстве последнего с Петровым (Дегаевым), Меленчуком и Павлом Якимовым, о чем ему, Анисимову, было известно со слов этих лиц; к тому же сам Меленчук говорил ему об Элиозове, как о личности, принадлежащей к революционному кружку, а Павел Якимов указывал на Элиозова, как на человека, поддерживавшего своими средствами революционных деятелей, принужденных скрываться. Затем заявитель объяснил еще, что в бытность свою на квартире у Нанияшвили он видел там сожителя последнего — учителя, по фамилии ему неизвестного, и что, кроме лиц, уже указанных, Антонов предлагал участвовать в кружке поручику Мингрельского полка Вачнадзе. Вообще Антонов, по словам заявителя, был главным деятелем по устройству военного революционного кружка, служа посредником между членами кружка и агентами революционной партии.

Показание Анисимова послужило основанием для привлечения к делу следующих лиц: офицеров Мингрельского Гренадерского полка Антонова, Алиханова, Липпомана, Цицианова, Макухина и Держановского, лесничего Меленчука, кассира Баку-Тифлисской железной дороги Павла Якимова и брата последнего — бывшего студента С.-Петербургского Университета Владимира Якимова, раньше обратившего на себя внимание властей, как личность политически неблагонадежная.

По обыскам у всех этих лиц, за исключением Меленчука, ничего преступного не обнаружено. У последнего же отобрана фотографическая группа женщин, привлекавшихся и осужденных по известному процессу 193-х, каковую группу Меленчук, впрочем, сам представил лицам, явившимся для обыска.

На допросах при дознании из всех упомянутых обвиняемых наиболее обстоятельные и подробные показания были даны Антоновым. Сущность его объяснений состоит в следующем:

Еще в 1879 г., находясь в карауле в Тифлисском тюремном замке, он случайно познакомился с содержащимся там административно-ссылным по обвинению в государственном преступлении — учителем Михаилом Кипиани и с посещавшей последнего княжескою Мариею Шервашидзе, причем имел случай высказать перед этими лицами свои либеральные взгляды и, между прочим, упомянуть, что „не признает политического ссыльного за преступника“. Весною 1881 г. он, Антонов, в Тифлисском городском саду вновь встретил Кипиани, возвратившегося тогда из ссылки, и в разговоре с ним выразил желание ознакомиться с революционной литературой. Вследствие этого Кипиани тут же в саду познакомил его с грузиною Чрелаевым, как лицом, могущим снабжать его запрещенными изданиями, а Чрелаев, в свою очередь, с тою же целью познакомил его с приезжей из России женщиной, назвавшей себя Варварою Степановной.

Получив от последней номер „Народной Воли“, он, обвиняемый, проводил Варвару Степановну в один из домов в Чугуретах (часть города Тифлиса), в квартиру упомянутой выше княжны Марии Шервашидзе, с которой он, Антонов, тут же возобновил знакомство. Полученный от Варвары Степановны номер „Народной Воли“ он, Антонов, прочел сам, а затем последовательно передал его Анисимову, Держановскому и Цицианову, а эти последние — Липпоману, Макухину и Алиханову. После того он, Антонов, снова отправился на свидание с Варварою Степановной в квартиру Шервашидзе, и в этот раз Варвара Степановна предложила ему устроить военный революционный кружок; предложение это он, в свою очередь, передал упомянутым шестерым своим товарищам, после чего сообща решено было собраться в немецкой гостинице для обсуждения целей кружка.

Собрание это состоялось, причем явились все, за исключением Держановского, но ничего серьезного здесь говорено не было, так как больше пили и смеялись, и было лишь решено повидать приезжую социалстку. Вскоре после того состоялась другая сходка в саду при ресторане Шенинга; здесь были те же лица, кроме заболевшего Анисимова, пришел сюда и Держановский, но и на этой сходке никакого решения принято не было. Третья сходка происходила на квартире Липпомана, здесь были, кроме хозяина квартиры, — он, Антонов, Цицианов и Алиханов, явилась сюда и Варвара Степановна. Последняя предложила присутствующим образовать кружок по программе Исполнительного Комитета, помещенной в № 3 „Народной Воли“, а также жертвовать деньги на революционное дело и передала номер или два „Народной Воли“ и несколько прокламаций. Предложения

Варвары Степановны возбудили много возражений, сводившихся главным образом к тому, что указанная ею программа не соответствует военному быту; тем не менее отношения присутствующих с Варварой Степановной не были прерваны и взаимные свидания их продолжались, причем с ним, Антоновым, Варвара Степановна встречалась или на улице или в квартире Шервашидзе, а так же у Макухина и Липпомана. При этих встречах Варвара Степановна на вопрос его, Антонова, и прочих обвиняемых говорила, что пропагандирует по поручению Исполнительного Комитета, что комитет действительно существует и что есть люди, работающие для революционного дела. Кроме того, Варвара Степановна познакомила членов кружка с каким-то приезжим артиллерийским офицером, по ее словам, близко стоящим к революционной партии. Офицер этот, называвший себя Кавелиным, приходил к Липпоману, где тогда были Алиханов, Цицианов и он, Антонов, и к Макухину, где, кроме него, обвиняемого, был также Держановский. Оба раза Кавелин говорил в революционном духе, приглашая присутствующих к участию в общем возмущении, если таковое будет произведено по инициативе революционной партии. Он, Антонов, еще однажды гулял с Кавелиным, причем встретил товарища своего по полку, подпоручика Перкова, при виде коего Кавелин поспешил удалиться, Перков же, подойдя к нему, Антонову, спросил, — кто это сейчас был тут, не товарищ ли мой по училищу Шевелев, или Шеверев, или Шевелин (обвиняемый в точности не помнит), ныне служащий в артиллерии в Александрополе. Речи офицера, назвавшего себя Кавелиным, произвели вообще неблагоприятное впечатление на членов кружка, в особенности же на Держановского и Макухина, так что эти последние после его посещений совершенно прекратили всякое отношение к кружку. Осенью 1881 г. Варвара Степановна решила уехать из Тифлиса и перед своим отъездом, однажды вечером, в Александровском саду познакомила его, Антонова, а также Цицианова, Алиханова и Липпомана с молодым человеком, назвавшим себя Григорьевым и должествовавшим заместить Варвару Степановну в деле снабжения членов кружка запрещенными книгами, а также вообще поддерживать связь между кружком и самою Варварой Степановной. Григорьев, как затем оказалось, был туземец, настоящая фамилия коего была „Григорианц“. Он, Антонов, и прочие его товарищи были впоследствии у Григорианца на дому, причем происходил разговор о запрещенных изданиях, после того они встречались с Григорианцем еще несколько раз и при одной из этих встреч дали ему, по его просьбе, 100 рублей на одно, по его словам, „очень нужное дело“, сущность коего он, Григорианц, однако не указал. Затем они его уже более не видали и, интересуясь судьбою своих денег, отправились втроем: он, Антонов, Алиханов и Цициа-

нов на квартиру к Шервашидзе, от которой узнали, что деньги пошли на тайную типографию. После этого и до пасхи 1882 года в кружке ничего особенного не происходило. Уже после пасхи он, Антонов, на квартире у Шервашидзе встретил личность, назвавшую себя Петровым и отрекомендованную ему княжскою Шервашидзе, как знакомый Варвары Степановны, недавно приехавший из России и имеющий отношения к революционному движению. Петров, повидимому, уже знавший о существовании Тифлисского кружка, стал расспрашивать его, Антонова, об этом кружке, а через несколько дней после того пришел к Липпоману, куда также собрались: он, Антонов, Алиханов и Цицианов. На этом собрании Петров излагал программу, предлагаемую им для тифлисского кружка; тут же обсуждался вопрос о подчинении кружка Исполнительному Комитету, причем было решено, что подчинение не должно быть безусловное. После этого собрания других, подобных уже не было. В мае 1882 года он, Антонов, вместе с Петровым посоветовали Анисимову бежать из полка, после чего этот последний был по рекомендации Петрова помещен на жительство к лесничему Меленчуку, относительно коего Петров говорил ему, Антонову, что это „свой“ человек и что у него, Меленчука, сохраняются принадлежности тайной типографии. Относительно всего, касающегося Анисимова, Антонов дал объяснения, вполне согласные с показаниями последнего, и добавил, что по возвращении Анисимова в Тифлис был у него два раза на квартире Элиозова — первый раз с Петровым, а второй — с Чрелаевым, которого Петров просил перевезти Анисимова на другую квартиру, что Чрелаев и исполнил, но куда именно он перевез Анисимова, он, Антонов, не знает и Анисимова после того уже не видел. В конце сентября 1882 года Петров собрался уезжать из Тифлиса. Перед отъездом он у себя на квартире познакомил его, Антонова, с проживавшей там же женщиной, называвшей себя Еленой Ивановной, через которую, по словам Петрова, он, Антонов, мог поддерживать с ним связь. Отсутствии Петрова из Тифлиса продолжалось несколько недель, после чего он вернулся с другою женщиной, которую назвал своего женою, и оба они поселились вместе с Еленой Ивановной на своей старой квартире в Чугуретах, где опять прожили несколько недель, после чего вновь уехали уже все вместе, кажется, в Харьков. Перед отъездом Петров уговорился с Алихановым и им, Антоновым, о ведении переписки через магазин канцелярских принадлежностей Алиханова, родного брата обвиняемого; впоследствии этим же путем вела переписку и Елена Ивановна. Кроме того, Петров тогда же говорил ему, Антонову, что он затеял здесь на Кавказе какое-то предприятие, для которого или он, или Елена Ивановна снова приедут в Тифлис. В начале ноября 1882 года Елена Ивановна действительно

возвратилась; остановилась она первоначально у Чрелаева, потом перешла в гостиницу „Петербург“, где жила до начала декабря, а затем переехала куда-то на Михайловскую улицу. В этот период времени она сообщила ему, Антонову, что задуманное Петровым предприятие есть кража из Горийского уездного казначейства, что для этого первоначально предполагалось поместить одного „нелегального“ туда на службу, а когда это не удалось, то „нелегальный“ был, кажется, в ноябре 1882 года определен в какое-то другое учреждение, откуда имел возможность часто ходить в казначейство. „Нелегальный“, долженствовавший совершить кражу, приехал в Тифлис, по всей вероятности, ранее Елены Ивановны, так как последняя тотчас по своем возвращении стала интересоваться встречей с ним; в течение нескольких дней эта встреча не могла состояться вследствие путаницы с каким-то письмом, а затем свидания Елены Ивановны с „нелегальным“ устроились, причем она с этою целью сама ездила в Гори, а „нелегальный“ приезжал к ней в Тифлис. Все это передавала ему, Антонову, сама Елена Ивановна и предлагала взять на себя перевозку в определенный час и день „нелегального“ со станции Мцхет (по дороге от Тифлиса в Гори) во Владикавказ, но как он, Антонов, так и Алиханов, Цицианов и Липпоман, коим он, в свою очередь, предложил то же самое, ничего впрочем не говоря о самой краже, от этого отказались. В декабре того же года, будучи в первый раз допрошен по настоящему делу в Тифлисе, он, Антонов, после допроса отправился к Елене Ивановне и предупредил ее, что „все открыто“. Получив это известие, Елена Ивановна тотчас же переехала на другую квартиру. Несколько дней спустя, он, Антонов, еще раз виделся с Еленой Ивановной на улице около Александровской церкви, причем она сообщила, что в Гори была ревизия казначейства, что там что-то произошло и что „нелегальному“ едва удалось оттуда бежать. Это последнее свидание было устроено при посредстве Элиозова и приехавшего в Тифлис Меленчука. Элиозов в то время несколько раз посещал его, Антонова, и советовал ему не сознаваться при допросах и держаться отрицательной почвы. В этот же период времени, получив из Парижа через магазин Алиханова письмо для Елены Ивановны и боясь держать его у себя, он, Антонов, конверт уничтожил, а самое письмо отдал Чрелаеву для передачи Елене Ивановне. Относительно Вачнадзе он, Антонов, должен сказать, что вступление последнего в кружок произошло незадолго до последнего отъезда из Тифлиса Петрова. Ему, Антонову, лишь однажды случилось говорить с Вачнадзе о делах кружка, и то последний его тотчас же прервал, прося—лучше ничего не говорить, так как он, Вачнадзе, на себя не надеется. Кроме того, он, Антонов, слышал, что в кружок вступил еще товарищ его по полку поручик

Митник, но из собственных слов последнего мог заключить, что Митник в социалистическом учении ничего не понимает и пристал к кружку лишь из чувства товарищества и из дружбы к Алиханову. Из бесед своих с Петровым он, Антонов, припоминает сообщение Петрова об аресте Варвары Степановны в Петербурге, рассказы о каких-то чертежах, повидимому, метательных снарядов, просьбы Петрова приобретать слепки и снимки казенных печатей, купить азотной и серной кислоты, а также заказать пресс с двумя валиками для каких-то металлографических работ. Вследствие этих просьб он, Антонов, действительно купил по фунту вышеуказанных кислот и заказал рядовому своего полка Ставерскому пресс, который и передал Петрову, а также, будучи однажды в Тифлисском уездном управлении, взял там снимок с печати Управления, который так же передал Петрову.

По предъявлении Антонову фотографических карточек государственной преступницы Анны Корба, осужденной по делу 17-ти, разрешенному в текущем 1883 г. в С.-Петербурге Особым Присутствием Правительствующего Сената, Сергея Дегаева, жены последнего Любови Дегаевой, одновременно с ним арестованной в гор. Одессе и разыскиваемой по обвинению в тяжких государственных преступлениях дворянки Галины Чернявской он в этих лицах признал: в Корба — женщину, известную ему под именем Варвары Степановны, в Дегаевых — Петрова и жену его, а в Чернявской — Елену Ивановну.

Обвиняемый Павел Якимов, признав справедливость всех сделанных на него Анисимовым указаний, добавил, что с Дегаевым он, Якимов, первоначально „познакомился осенью“ 1882 года, как с служившим на одной с ним железной дороге. Дегаева он знал под его настоящей фамилией и, узнав от него, что он товарищ по университету брата его Якимова Владимира, ближе сошелся с ним и по его просьбе согласился определить на железную дорогу Анисимова, о котором Дегаев сказал ему, что это — „нелегальный“, принужденный скрываться от розысков полиции. Посещая Дегаева в квартире его на Авчальской улице, он, Якимов, познакомился также с женой его и проживавшей вместе с ними женщиной, назвавшейся Еленой Ивановной, и в то же время из разговоров и поведения Дегаева вывел заключение о принадлежности последнего к революционной партии. Уже после определения Анисимова Дегаев обратился к нему, Павлу Якимову, с другою просьбою такого же рода, ходатайствуя о том, чтобы он определил на железную дорогу и снабдил 200 р. человека, который должен приехать на Кавказ, чтобы участвовать в предприятии, задуманном им, Дегаевым, и который может дать много денег; сущность этого предприятия Дегаев даже не определял, но из рассуждений его по этому поводу можно было понять, что он имеет отношение к деятельности революционной партии и что это, по

всей вероятности, какая-то кража; тогда же он, Якимов, выразил Дегаеву согласие оказать требуемую от него помощь.

В первых числах ноября 1882 года Дегаев с женой и Еленой Ивановной уехали из Тифлиса, причем Дегаев говорил, что он и Елена Ивановна еще возвратятся для приведения в исполнение задуманного предприятия. После того он, Павел Якимов, получил из Харькова два письма за подписью — одно „Парфенова“, а другое — „Валерианова“, по всей вероятности, писанные Дегаевым, так как в обоих упоминалось об обещании, данном последнему им, Якимовым. Третье письмо подобного же содержания он, обвиняемый, проживая по службе в Баку, получил из Тифлиса от вернувшейся туда Елены Ивановны, которая сообщала ему о прибытии ожидавшегося участника предприятия и просила исполнить обещание, данное Дегаеву. Он, Павел Якимов, однако решил этого не делать, Елене Ивановне ничего не отвечал, а Анисимову, когда тот заговорил с ним о готовившемся предприятии, сказал, что последнее расстроилось. После того он, обвиняемый, решил отправить Анисимова в Россию, так как предполагал, что последний через брата его, обвиняемого, Владимира может разыскать Дегаева. Паспорт Рифлинга, данный при этом Анисимову, был взят им, Павлом Якимовым, в своей конторе, куда он по ошибке, в числе других паспортов служащих, был прислан железнодорожным управлением.

По предъявлении Павлу Якимову карточек Любови Дегаевой и Галины Чернявской в последней он признал личность, известную ему, обвиняемому, под именем Елены Ивановны.

Обвиняемые Липпоман, Алиханов, Макухин, Держановский и Цицианов, дав в частях, до них относящихся, показания, в общем вполне согласные с объяснениями Анисимова и Антонова, признали вместе с тем справедливость всех указаний, встречающихся в этих объяснениях по отношению к личностям, именовавшим себя Варварою Степановной, Кавелиным и Григорьевым, а Липпоман, Алиханов и Цицианов так же и относительно личности, известной им под именем Петрова.

При этом Липпоман и Алиханов признали этого Петрова в Дегаеве, а Липпоман, кроме того, в Анне Корба признал Варвару Степановну. Независимо от всего изложенного Алиханов показал, что брату его, Константину, через магазин коего Антонов вел переписку с деятелями революционной партии, об истинном характере этой переписки ничего известно не было; Цицианов же объяснил, что товарищам его по полку Вачнадзе и Митнику о существовании тифлисского революционного кружка было известно, так как случалось в их присутствии говорить о делах кружка, но что, впрочем, оба они относились к революционному делу с насмешкой. Все шестеро

обвиняемых, только что упомянутых, единогласно заявили, кроме того, что принимали участие в преступной деятельности своих товарищей — Анисимова и Антонова не в силу твердых революционных убеждений, а лишь под влиянием увлечения, в коем ныне вполне раскаиваются.

Обвиняемый Меленчук, признавая справедливость фактических указаний, сделанных на него Анисимовым и Антоновым, старался утверждать, что, оказывая содействие к укрывательству Анисимова и входя в сношения с Галиною Чернявской и Дегаевым, известными ему под именем Елены Ивановны и Петрова, он, Меленчук, не руководился преступными побуждениями и не знал об отношениях этих лиц к революционной партии; к этому обвиняемый присовокупил, что, будучи первый раз допрошен по настоящему делу, посылал жену в Тифлис разузнать у Петрова или Елены Ивановны о причинах этого допроса, что жена его вместе с Элиозовым разыскала Елену Ивановну на квартире у Кузьмина, старинного знакомого его, Меленчука, служащего в Управлении Закавказской железной дороги. Елена Ивановна поручила тогда же Элиозову устроить ей свидание с Антоновым, на вопросы же о причинах допроса его, Меленчука, она, Елена Ивановна, не дала никаких объяснений, заявив, что об Анисимове ей ничего неизвестно.

Обвиняемый Владимир Якимов дал вполне уклончивое показание, отрицая как знакомство свое с Дегаевым, так и всякое отношение свое к кому-либо из членов революционной партии.

По предъявлении обвиняемому Анисимову грузина Чрелаева он признал в нем то лицо, которое перевезло его от Элиозова к Нанияшвили.

По проверке происхождения тех письменных видов, которыми был снабжен Анисимов, оказалось, что вид на имя Херодинова был действительно выдан из Горийского Уездного Управления сурамскому жителю Александру Заалову Херодинову, служившему на Закавказской железной дороге, и после смерти Херодинова 3 сентября 1882 года был препровожден из Управления дороги в Горийское Уездное Управление для уничтожения. В управлении он был получен 9-го того же сентября и находился вместе с отношением дороги, при коем был препровожден в числе бумаг уголовного стола канцелярии, делопроизводителем по коему состоял тогда Илья Мачавариани.

Вследствие мер, принятых к выяснению личности офицера, именовавшего себя Кавелиным, были получены указания, что это был поручик Карго-Александровской крепостной артиллерии Сергей Шепелев.

Первоначальное дознание по гор. Гори, установив пребывание там осенью 1882 г. нелегального лица, именовавшего себя Аристар-

хом Азаровым и служившего писцом в местной городской управе, вместе с тем выяснило знакомство и близкие отношения этого лица к секретарю Управы Шио Давыдову.

Изложенные данные послужили основанием к привлечению к делу офицеров Мингрельского полка Вачнадзе и Митника, поручика артиллерии Шепелева, горийских чиновников Мачавариани и Шио Давыдова, учителя Михаила Кипиани, княжны Марии Шервашидзе, грузина Чрелаева, агронома Элиозова, дворянина Нанияшвили и супругов Алексея и Варвары Кузьминых.

По обыскам у всех этих лиц ничего преступного не обнаружено.

На допросе при дознании княжны Шервашидзе Митник, Вачнадзе, Шепелев, Мачавариани, Шио Давыдов и Кипиани дали вполне уклончивые объяснения, отрицая все имеющиеся против них указания, а также всякое отношение свое к членам революционной партии, при этом однако Шепелев признал факт пребывания своего в Тифлисе весной 1881 года, Шио Давыдов — свое знакомство с проживающим в гор. Гори нелегальным Азаровым, придав, однако, этому знакомству чисто случайный характер, и, наконец, Кипиани — знакомство свое с женщиной, признанной им на карточке за Галину Чернявскую, ограничившееся, впрочем, по его словам, одной случайной встречей на станции железной дороги в гор. Гори. По словам обвиняемого, Галина при этой встрече вела с ним разговор об успехах революционного движения в России, доказывая несомненность этих успехов.

Обвиняемые Нанияшвили, Элиозов и супруги Кузьмины, отрицая, подобно предыдущим, всякое отношение свое к революционной партии, признали однако: Нанияшвили и Элиозов — проживание у них на квартире обвиняемого Анисимова, а Кузьмины — знакомство свое с женщиной, по словам Кузьмина, весьма похожей на Галину Чернявскую и известной им под именем Авдотьи Ивановны Петровой. При этом Нанияшвили признал и все обстоятельства пребывания у него Анисимова, указанные в показаниях последнего, добавив, что принял его к себе на несколько дней не как революционера, а как бедняка, рекомендованного ему его хорошим знакомым Чрелаевым, и что с Сергеем Дегаевым, посетившим у него на квартире два раза Анисимова, он, Нанияшвили лишь тогда познакомился и после того его уже нигде более не встречал. Элиозов заявил, что Анисимов был помещен у него в его отсутствие и без его ведома его знакомым Меленчуком. Что касается до своего свидания с Галиной Чернявской на квартире у Кузьминых, то обвиняемый это обстоятельство и самое посещение им Кузьминых, совместно с Софией Меленчук, положительно отверг. Наконец, супруги Кузьмины придали знакомству

своему с Петровой совершенно случайный характер, заявляя, что знали ее лишь как столовавшуюся у них некоторое время зимой 1882 — 1883 годов, причем первый раз она зашла к ним по объявлению, наклеенному на воротах. Далее Кузьмин показал, что с Меленчуком знаком еще с детства, Элиозова же знает лишь как члена сельскохозяйственного клуба. О свидании Петровой с Элиозовым и Софией Меленчук у него, обвиняемого, на квартире ему, Кузьмину, ничего неизвестно. Обвиняемая Кузьмина, в свою очередь, показала, что София Меленчук в декабре 1882 года была у нее на квартире, причем приходила вместе с кем-то другим, но с кем именно, она, Кузьмина, не помнит, а также не может припомнить и того обстоятельства, была ли у нее София Меленчук одновременно с Петровой или в различное с последней время.

Обвиняемый Чрелаев после долгого запирательства дал подробное показание, в коем объяснил следующее: содержась в конце 1878 г. в Тифлисской тюрьме по обвинению в государственном преступлении, он, Чрелаев, познакомился там с обвиняемым Антоновым, бывавшим в тюрьме в качестве начальника караула. Антонов относился к его положению с видимым сочувствием, и знакомство с ними продолжалось у обвиняемого и по выходе из тюрьмы, причем Антонов однажды обратился к нему с просьбой дать ему для чтения запрещенных книг и очень удивился, услышав, что у него, Чрелаева, подобных книг нет. Летом 1882 года он, обвиняемый, в тифлисской библиотеке Джабадари и Нанукова познакомился с Сергеем Дегаевым. Еще ранее того он был знаком с семейством мещанки Ивановой, у которой Дегаев нанимал квартиру; вследствие этого он, Чрелаев, стал посещать последнего и на квартире, причем познакомился там с женщиной, признаваемой им по карточке за Галину Чернявскую и называвшей себя Еленой Ивановой Дубенской. На той же квартире он, Чрелаев, встречал Антонова, как хорошего знакомого Дегаева и Дубенской. Далее обвиняемый изложил все, касающееся помещения Анисимова на квартире у Нанияшвили, совершенно согласно с показаниями самого Анисимова. Около того же времени, по словам Чрелаева, он, по просьбе Дегаева, узнавал ему адреса нескольких офицеров Мингрельского полка, из коих припоминает фамилии Цицианова и Вачнадзе. Вскоре затем Дегаев уехал из Тифлиса, предварительно выхлопотав в конторе железной дороги передачу своего места ему, Чрелаеву. После его отъезда он, обвиняемый, у Елены Ивановны уже более не бывал, но однажды, по просьбе зашедшего к нему Антонова, имел с нею заранее условленное с последним свидание в городском саду, при котором передал ей пакет с деньгами, данный ему Антоновым, который сам не мог этого исполнить по недостатку времени. Елена Ивановна еще два раза была у него, Чрелаева, на квартире, думала

даже у него поселиться, но это не устроилось, и после того они уже более не встречались. Ко всему изложенному Чрелаев добавил, что, устраивая приют Анисимову и исполняя другие просьбы Антонова, Дегаева и Елены Ивановны, он, Чрелаев, не имел в виду никаких революционных целей, так как об отношениях этих лиц к революционной партии ему ничего известно не было и ни с кем из них он никаких политических разговоров никогда не вел, а в Анисимове видел, со слов Дегаева, бедняка — учителя, нуждающегося в приюте.

Дальнейшее дознание, направленное, главным образом, к проверке показаний Анисимова, Антонова и прочих обвиняемых, коими даны подробные объяснения, установило следующие факты.

Путем осмотра подлежащих подворных, гостиничных и почтовых книг и показаний квартирохозяев, прислуги и других свидетелей удостоверено, что Галина Чернявская, прибыв в мае 1882 г. в г. Владикавказ по Ростово-Владикавказской железной дороге, остановилась там в гостинице „Марсель“, содержимой свидетелем Георгием Мосесовым, где прожила около недели вследствие болезни бывшего с нею ребенка, которого лечили доктора Долгат и Каморский, подобно Мосесову, признавшие Галину Чернявскую по предъявленной им ее карточке. Кроме того, ее признали также свидетели: редактор владикавказской газеты „Терек“ Веру и жена последнего Анна, по словам коих Чернявская, знакомясь перед тем с Анной Веру на железной дороге, посетила их на дому, причем назвала себя Еленой Ивановной Дубенской. Из Владикавказа Чернявская отправилась в Тифлис, куда прибыла 29 мая, и остановилась первоначально вместе с ребенком своим в гостинице „Россия“, где, впрочем, пробыла всего один день, а потом переехала на квартиру свидетельницы Ивановой, в д. № 36 по Авчальской улице, где уже около месяца как жил Сергей Дегаев, служивший в то время в главной конторе строителей Закавказской железной дороги. Затем, как то удостоверено свидетельницей Ивановой, оказалось, что Дегаев и Чернявская, прожив несколько дней совместно у свидетельницы, расстались: Чернявская осталась и прожила все лето на той же квартире, а Дегаев поехал на службу в Баку, откуда вернулся лишь в начале августа, уже не один, а с женою. Супруги Дегаевы опять поселились у Ивановой и, прожив у нее совместно с Чернявской более месяца, 22 сентября уехали вместе с последней через Владикавказ в Россию. Во Владикавказе Чернявская, по словам свидетеля Мосесова, на короткое время опять заезжала в его гостиницу. В начале ноября 1882 года Чернявская снова возвратилась через Владикавказ в Тифлис, но уже одна, без ребенка, причем, по удостоверению супругов Веру, заходила к ним и жаловалась им на неимение средств для проживания в гостинице, вследствие чего они разрешили ей остановиться у них, где она про-

жила сутки. Вместе с тем свидетели заявили, что в поведении Чернявской не было ничего такого, что бы могло возбудить в них какие-либо подозрения. В Тифлисе в этот раз Чернявская остановилась в гостинице „Петербург“ (ныне Москва), где и прожила до 6-го декабря, а затем внезапно исчезла, заявив в гостинице, что едет в Саратовскую губернию. В действительности, как то можно видеть из сопоставления показаний обвиняемых: Антонова, Меленчука и супругов Кузьминых—Чернявская еще некоторое время пробыла в Тифлисе, пользуясь обедом у последних, но место жительства ее за это время, несмотря на все принятые к тому меры, установить не удалось. Как на квартире у Ивановой, так и в гостинице „Петербург“ Чернявскую посещали офицеры, личности коих однако остались невыясненными, так как никто из свидетелей не сохранил об них отчетливого представления. Самую Чернявскую положительно признали свидетели: Иванова, дочь ее Мария, квартирант последних—учитель Иваницкий, знакомый их железнодорожный чиновник Ланге и служитель гостиницы „Петербург“ Михайлов. В гостинице „Россия“ и у Ивановой Чернявская жила под именем Елены Ивановны Дубенской, а в гостинице „Петербург“—под именем Елены Ивановны Дубницкой, в обоих случаях пред'являя виды, выданные из Роменского Уездного Полицейского Управления и по справке оказавшиеся подложными.

Тождество офицера, именовавшего себя Кавелиным, с обвиняемым Сергеем Шепелевым удостоверено показанием свидетеля—подпоручика Перкова, признавшего в Шепелеве того своего товарища по училищу, которого он весной 1881 г. встретил гуляющим вместе с обвиняемым Антоновым, как о том говорится в показании последнего.

По пред'явлении Шепелева обвиняемому Липпоману последний, хотя и не дал прямых указаний на тождество его с офицером, именовавшим себя Кавелиным, однако признал их похожими друг на друга, присовокупив, что, пробыв в обществе Кавелина короткое время, он поэтому и не может сделать прямого признания.

Относительно Григорьева-Григорианца, упомянутого в показаниях Антонова, дознанием выяснено, что этот Григорьев—бывший ученик Тифлисского реального училища, сын священника Григорий Тер-Григорианц, ныне находящийся за границей и потому оставшийся к делу не привлеченным.

Наконец, по отношению к Анне Корба, известной членам тифлисского революционного кружка под именем Варвары Степановны, отсутствие сведений о фамилии, под кою она проживала в Тифлисе, и давность самого проживания ее не дали возможности проверить обстоятельство ее жизни в этом городе. Прислуга же обвиняемых

Макухина и Липпомана также не сохранила о ней никаких воспоминаний. Но сама Корба, по ее привлечении к делу, показала, что в 1881 году была послана революционной партией в Тифлис и вступила там в сношения с несколькими офицерами Мингрельского полка, из коих припоминает фамилию Антонова, Алиханова и Липпомана. Офицерам этим она была известна под именем Варвары Степановны. Она советовала им образовать кружок для саморазвития, дала им программу легальных сочинений, прочтение коих, по ее мнению, являлось необходимым для этой цели, и снабжала их как произведениями легальной литературы, так и революционными изданиями. В дела и предположения партии она их не посвящала, находя их к тому совершенно неподготовленными и недостаточно развитыми, и по той же причине советовала по своем возвращении лицам, ее посылавшим, не продолжать с этими офицерами никаких деловых сношений. Князю Шервашидзе обвиняемая, по ее словам, знала как гостеприимную туземку, у которой неоднократно имела свидания с Антоновым, но в деловых разговорах ее с последним княжна Шервашидзе никогда никакого участия не принимала. От всякого дальнейшего объяснения Анна Корба уклонилась, заявляя, что Григорьева и офицера, именовавшегося Кавелиным, не знает, а квартир, в коих сама жила в г. Тифлисе, указать не может.

Относительно проживания Анисимова в Ага-Су у Меленчука в Аджикабуле и Баку, на службе у строителей железной дороги, и в Тифлисе у Элиозова и Нанияшвили, фактические подробности жизни его у двух последних удостоверены вполне, согласно с объяснениями обвиняемых, показаниями свидетелей: сожителя Нанияшвили, учителя Зебедова и повара Элиозова—Ивана Дарджани.

Дознаниями по Баку, Аджикабулу и Ага-Су также установлена справедливость показаний Анисимова относительно пребывания в этих местах, причем в Аджикабуле показанием свидетеля Дехтерве удостоверен также тот факт, что обвиняемый был прислан туда Павлом Якимовым.

Показанием свидетеля рядового Ставерского подтвержден факт изготовления свидетелем по заказу обвиняемого Антонова прессы с двумя валиками, о котором упоминал Антонов в своих объяснениях.

Свидетель Константин Алиханов, брат обвиняемого, удостоверил, что однажды в 1882 г. передал своему брату заграничное письмо, адресованное на его имя через магазин свидетеля, причем брат сообщил ему, что письмо это должно быть передано кому-то из знакомых свидетеля, что он легко мог бы вести свою корреспонденцию через его магазин, тем более что в его отсутствие заведывал его магазином.

Допрошенная в качестве свидетельницы жена обвиняемого Ме-

ленчука, Софья Меленчук, дала вполне уклончивые показания, заявляя, что Анисимова—Цветкова знала лишь как обыкновенного писаря и что хотя после первого допроса мужа по настоящему делу и приезжала в Тифлис по его поручению и виделась там с Элиозовым, однако у Кузьминых не была и ни с какой Еленой Ивановной свидания там не имела.

Показаниями свидетелей домовладелицы Ветошкиной и слуги ее Карамана Подшидзе установлена несправедливость показаний обвиняемых Кузьминых относительно способа, коим последние познакомились с Авдотьей Петровой (Галиной Чернявской), так как свидетели показали, что никакого объявления обвиняемыми на воротах дома выставляемо не было.

Расследование по гор. Гори прежде всего выяснило, что в этом городе в конце октября по 25 декабря 1882 года действительно проживал нелегальный, именовавший себя сыном дьякона Аристархом Азаровым и пред'явивший на это имя вид, по справке оказавшийся подложным. Человек этот, появясь в Гори, искал первоначально занятий в местном казначействе, а когда ему было в этом отказано, обращался с подобною же просьбою в уездное управление и Морской Отдел, где так же не удалось пристроиться, и, наконец, поступил писцом в городскую управу, куда его принял секретарь ее Шио Давыдов.

Живя в Гори, именовавшийся Азаровым вел жизнь уединенную, кроме Давыдова и какой-то женщины, личность коей осталась невыясненной, у него решительно никто не бывал. Исчез он из Гори внезапно, утром 25-го декабря, за полдня до обыска, очевидно, будучи кем-либо о нем преуведомлен. Все изложенное при дознании удостоверено было показаниями свидетелей: Горийского уездного казначея Юрьева, чинов канцелярии местного уездного управления и горийской городской управы, а также квартирной хозяйки именовавшегося Азаровым Заблочкой.

По обыску горийской квартиры Азарова в его вещах, между прочим, найдены были: рукопись преступного содержания под заглавием: „М. Ц. Г. партии Народной Воли“, револьвер с патронами и записная книжка, в которой наряду с другими заметками оказались записи в выдачах „Елене“, общая сложность коих доходит до 500 рублей.

Продолжавшиеся затем розыски личности, именовавшейся этим именем, до июля сего года не имели успеха, в этом же месяце в гор. Харькове было задержано несколько лиц по обвинению в государственных преступлениях. По пред'явлении карточек задержанных лицам, знавшим в гор. Гори Азарова, из числа последних Горийский голова Элимизов, свидетель Заблочкий и член Горийской городской

управы Андроников в одном из арестованных, сыне священника Апполоне Немилевском, признали Азарова.

Привлеченный по этому делу в качестве обвиняемого Немилевский дал уклончивое показание, положительно отрицая тождество свое с личностью, именовавшейся Ализаровым.

Что касается до обстоятельств, при коих мог быть похищен из канцелярии Горийского уездного управления паспорт Хероудинова, переданный 14 сентября 1882 года сюда Дегаевым Анисимову, то в этом отношении дознание по гор. Гори путем осмотра дел и нарядов канцелярии уездного управления выяснило, что паспорт этот получен в последнем 9-го того же сентября и находился вместе с отношением, при коем был прислан из Правления железной дороги в числе бумаг уголовного стола канцелярии, делопроизводителем коего был Мачавариани. Наряду с этим, однако, тот же осмотр и показания свидетелей, чинов канцелярии уездного управления, удостоверили, что в канцелярии этой большой беспорядок, дела и бумаги, в том числе и виды на жительство, оставлялись в неприступные часы на столах и в незапертых шкафах, причем зачастую самая канцелярия находилась без всякого надзора и даже не запиралась на замок, так что не только лицу, там служившему, но и постороннему возможно было проникнуть туда и похитить оттуда какой-либо документ.

Подлежавший привлечению к настоящему делу Сергей Дегаев в январе сего 1882 года бежал из-под стражи в г. Одессе и до настоящего времени не разыскан.

Обвиняемый Антонов в течение производства дела стал выказывать признаки умственного расстройства, вследствие чего о нем было возбуждено особое производство в порядке 353 и последующих статей Уст. Угол. Суд. и сам он переведен на испытание в казанскую больницу для душевнобольных.

Апполон Немилевский, кроме настоящего дела, привлечен еще к дознанию по гор. Харькову, так как отобранные у него при его задержании бумаги, а затем и другие данные дела с несомненностью установили его принадлежность к харьковскому отделу преступного сообщества, именующего себя „партией Народной воли“, и связь его с лицами, задержанными в обнаруженной там в июне сего 1883 г. тайной типографии.

Обвиняемая Анна Корба ныне находится в пределах Сибири, куда она препровождена во исполнение состоявшегося о ней в апреле сего 1883 г. приговора Особого Присутствия Правительствующего Сената, коим она за государственные преступления приговорена к двадцатилетним каторжным работам.

Кроме всех лиц, уже упомянутых, к дознанию привлечена еще

жена Владимира Якимова, Надежда Якимова. Поводом к ее привлечению послужило то обстоятельство, что, по первоначальным заявлениям Анисимова, он в Петербурге должен был сперва обратиться к Надежде Якимовой, которая уже имела его познакомить со своим мужем.

По обыску у Якимовой, жившей в Петербурге при муже, ничего преступного не обнаружено, и сама она показала, что ни в каких отношениях к членам революционной партии не состоит и об отношениях к ним мужа ничего не знала.

Дальнейшее дознание не выяснило никаких данных, кои могли бы служить основанием к обвинению Надежды Якимовой в каком-либо государственном преступлении.

Из показания привлеченного к одному из дознаний, производимых генерал-майором Середою, отставного поручика артиллерии Рогачева видно, что в конце ноября 1882 года он, Рогачев, имел в гор. Полтаве свидание с Верою Фигнер, привлеченною к тому же делу, и от нее получил ряд поручений, относившихся к Петербургу и вызывавшихся интересами революционной партии. В числе этих поручений было одно, касавшееся обвиняемого Владимира Якимова, от коего он, Рогачев, должен был получить на революционное дело 7000 руб. Свидание с Якимовым состоялось, но денег последний ему, Рогачеву, не дал, ссылаясь на неимение таковых, и вообще показался ему человеком, охладевшим к интересам партии.

В связи со всеми приведенными данными для уяснения той программы, какой придерживалась в своей преступной деятельности Анна Корба, избличенная в принадлежности к центральной организации сообщества, именующегося „партией Народной воли“, может быть принято письмо, писанное ею с Кавказа в тот период времени, когда она вела там пропаганду в среде офицеров Мингрельского полка. Письмо это было обращено к содержавшемуся тогда в С. Петербургской крепости Александру Михайлову и отобрано по обыску в декабре 1881 года у государственного преступника Теллалова. В письме этом, частью зашифрованном, Анна Корба, сообщая Александру Михайлову о злодеянии 1-го марта, говорит, что революционное движение растет с каждым днем, что еще есть старики, которые поведут молодежь на бой, что дни ныне царствующего государя императора Александра III сочтены, что „эта смерть“ не пройдет „так спокойно“, как кончина в бозе почившего императора, и что новое злодеяние будет сопровождаться народными восстаниями, к чему направлены все усилия революционной партии.

Из имеющихся в деле сведений о прежней жизни обвиняемых видно:

1) что Михаил Кипиани, Чрелаев и Нанияшвили уже ранее сего

привлекались к ответственности за государственные преступления,— Кипиани в 1878 г. по обвинению в участии в революционной пропаганде в Тифлисской и Кутаисской губерниях, причем дело о нем было разрешено административным порядком и он, согласно состоявшемуся о том высочайшему повелению, подлежал высылке под надзор полиции в пределах Восточной Сибири, но вследствие расстроенного здоровья вместо Сибири водворен в Оренбургской губернии, а в июле 1880 года по распоряжению бывшего начальника верховной распорядительной комиссии графа Лорис-Меликова ему дозволено возвратиться на родину.

Чрелаев был привлечен в 1873 г. в городе Тифлисе к дознанию о Давиде Кизели и других. Сущность предъявленных к нему тогда обвинений состояла в знании и недонесении о составленном Давидом Кизели письме противоправительственного содержания. Дело было решено административным порядком, причем Чрелаев подвергнут кратковременному аресту и исключен из Тифлисской семинарии, учениками коей как он, так и Кизели тогда состояли. Наконец, Нанияшвили был привлечен к дознанию, производившемуся в 1876 г. в г. Петербурге по обвинению в сношениях с членами революционного кружка, образовавшегося на Кавказе в 1875 году. Дело это разрешено административным порядком, причем Нанияшвили выдержан под арестом две недели;

2) что из числа обвиняемых Михаил Кипиани, свояк княжны Шервашидзе, как женатый на ее родной сестре, с другой же стороны, тот же Кипиани, проживая с лета 1881 г. в гор. Гори в качестве преподавателя местной учительской семинарии, был там знаком с обвиняемыми Мачавариани и Шио Давыдовым и особенно близок с последним, так как они одно время даже жили совместно. Супруги Кузьмины также были знакомы с семейством Кипиани;

3) что обвиняемый Меленчук, служа в 1880 г. в Душетском народном училище Тифлисской губернии, обратил на себя внимание директора народных училищ Дарского небрежным отношением своим к служебным обязанностям и тем обстоятельством, что он отказывался посещать с учениками церковное богослужение;

4) что обвиняемый Шепелев был знаком с обвиняемым Вачнадзе и что они виделись друг с другом весною 1881 г. в Тифлисе, что удостоверяется их собственными показаниями; кроме того, из показания Шепелева видно, что, состоя до того на службе в одной из артиллерийских бригад, расположенных в Финляндии, и живя в Гельсингфорсе, он, обвиняемый, был знаком с большинством лиц, привлекавшихся в 1882 году к дознанию в Гельсингфорском революционном кружке, и бывал на дому у руководителя этого кружка—учителя Сикорского;

5) что обвиняемые: Алиханов, Цицианов, Липпоман, Митник, Вачнадзе, Макухин и Держановский все участвовали в военных действиях в последнюю турецкую войну 1877—1878 года и за выказанные ими военные доблести были неоднократно награждаемы, а первые пятеро, кроме того, в ту же войну ранены.

Из числа обвиняемых содержатся под стражею: Анисимов с 28 ноября 1882 года, Липпоман, Цицианов, Алиханов, Меленчук с 11 января 1883 года, Владимир Якимов с 13 того же января, Чрелаев, Шио Давыдов с 4-го марта, Шепелев с 28 апреля, Немилковский с 25 июня и Павел Якимов с 8 января 1883 года; последний за непредставление залога в десять тысяч рублей.

Антонов, заключенный под стражу 11 января 1883 года, ныне находится на испытании в казанской больнице для душевнобольных.

Элиозов, княжна Шервашидзе, Нанияшвили, Кипиани, Макухин, Держановский, Вачнадзе, Митник, Мачавариани и супруги Кузьмины содержались под стражею: Элиозов, княжна Шервашидзе, Нанияшвили, Кипиани, Мачавариани, Вачнадзе и Митник с 4 марта 1883 г., Макухин и Держановский с 11 января и супруги Кузьмины с 29 мая; затем все эти лица из-под стражи освобождены: Элиозов 25 июня под залог в 6000 рублей, княжна Шервашидзе 2 июля на поруки с денежной ответственностью в 5000 рублей, Нанияшвили 28 июня с денежной ответственностью в 3000 р., Кипиани в октябре на поруки с денежной ответственностью в 5000 руб., Макухин, Держановский, Вачнадзе и Митник 20 июня, Мачавариани 4-го октября и супруги Кузьмины 5 октября 1883 года с учреждением за всеми 7-ю последними особого надзора полиции.

Надежда Якимова находится под особым надзором полиции с 13 января 1883 года.

Обращаясь к определению на основании изложенных данных характера и степени виновности обвиняемых, следует прежде всего иметь в виду, что тифлисский революционный кружок представляется, несомненно, одним из проявлений деятельности членов сообщества, именующего себя „партией Народной воли“, так как из организаторов кружка Анна Корба уже осуждена за принадлежность к названному сообществу, Галина Чернявская является одним из его наиболее видных деятелей, доселе уклоняющихся от преследования, и, наконец, Дегаев был задержан в Одессе в минувшем году как хозяин квартиры, в коей помещалась тайная типография „Народной воли“. С другой же стороны, образовавшийся в Тифлисе кружок офицеров Мингрельского полка, примкнувших к сообществу, явился одним из проявлений революционной пропаганды в военной среде, каковая пропаганда с половины 1881 года представляется, как то удостове-

рено рядом данных, обнаруженных при исследованиях деятельности сообщества, одною из существеннейших задач его.

Вместе с тем однако следует иметь в виду, что тифлисский революционный кружок был обнаружен в такой момент, когда преступная деятельность его членов не успела еще проявить себя активно.

На основании изложенных данных все обвиняемые по свойству их преступной деятельности могут быть отнесены к трем категориям.

К первой следует причислить Анну Корба, Сергея Дегаева и Галину Чернявскую, которые, явившись в качестве революционных агитаторов и выдавая себя за агентов так называемого „Исполнительного Комитета“, организовали при содействии офицера Шепелева в среде офицеров Мингрельского полка кружок для преступных целей, а затем при непосредственном участии Немиловского и при содействии местных революционных деятелей подготавливали совершение кражи из Горийского казначейства, каковое преступление было предупреждено своевременным принятием мер со стороны правительства. Из поименованных обвиняемых Анна Корба осуждена в каторжные работы на 20 лет, Сергей Дегаев и Галина Чернявская не разысканы, почему и не были привлечены к сему дознанию.

Ко второй категории относятся: княжна Шервашидзе, Чрелаев, Кипиани, Меленчук, Шио Давыдов, Элиозов, Нанияшвили, Павел Якимов, супруги Кузьмины и Григорианц. Лица этой группы, руководимые сочувствием революционному движению, а некоторые из них вследствие прежнего участия своего в преступной деятельности, способствовали сначала прибывшим в Тифлис агитаторам вступать в сношения с офицерами Мингрельского полка, сами снабжали последних запрещенными изданиями, а затем предоставили все средства укрывательства, давая у себя убежище главным деятелям. При этом однако по отношению к супругам Кузьминым установлено лишь знакомство их с Галиною Чернявской; но преступный характер этих сношений недостаточно выяснен; Павел Якимов при первом же допросе вполне сознался и раскрыл все известное ему в области революционного движения на Кавказе, каковые обстоятельства должны быть приняты для смягчения его вины; Григорианц не привлечен к дознанию за нерозыском его.

Определяя значение деятельности обвиняемых второй категории, нельзя не признать, что наряду с другими обвиняемыми по сему делу они представляются наиболее вредными для общественного спокойствия, так как при отсутствии с их стороны сочувствия революционному движению агитаторы, явившись в незнакомую им местность, были бы лишены тех связей и поддержки, благодаря ко-

торым им удалось завязать отношения с офицерами Мингрельского полка и посеять в их среде революционное учение.

В состав третьей категории должны войти офицеры Мингрельского полка: Антонов, Алиханов, Цицианов, Липпоман, Макухин, Держановский, Анисимов, Вачнадзе и Митник. Из них: первые семь обвиняемых явились членами того кружка, который сформировался по программе, предложенной Анной Корба; Вачнадзе и Митник могут обвиняться лишь в недонесении о существовании этого кружка; при этом однако роль Антонова резко выделяется среди других обвиняемых: вступив первым в ближайшие сношения с Анной Корба, он содействовал последней сблизиться со своими товарищами, склоняя их вступить в кружок, а затем принимал участие в приговаривании к совершению кражи из Горийского казначейства.

Что касается остальных вышепоименованных офицеров Мингрельского полка, то участие Митника и Вачнадзе как недоносителей представляется незначительным, остальные же офицеры, хотя и являлись членами кружка, но ближайшая оценка их деятельности и последующего поведения во все время производства дознания далеко не представляет их людьми, окрепшими в революционных убеждениях и готовыми вступить на путь активной деятельности. Находясь вдали от центров, где революционная агитация проявилась в столь резких формах, незнакомые с основными началами программы, принятой в основание этой агитации, офицеры Мингрельского полка не столько по убеждениям, сколько по увлечению новизной учения легко поддались влиянию Анны Корба и товарища своего Антонова. При таких условиях они согласились образовать кружок, не давая себе ясного отчета в дальнейших его задачах и целях, причем в этом лишь и выразилось их отношение к революционному движению. С выездом Анны Корба они ни в чем не проявили своей революционной деятельности и, повидимому, не искали дальнейших связей с революционными агитаторами; привлеченные же к дознанию, чистосердечно сознались и принесли полное раскаяние в своей вине; все они исключены из полка и из них Алиханов, Цицианов, Анисимов и Липпоман до настоящего времени содержатся под стражею. Кроме того, Анисимов добровольно явился к властям, заявил о своей деятельности и обнаружил всех своих сообщников.

По отношению к Надежде Якимовой и Мачавариани не обнаружено достаточных данных к изобличению их в государственном преступлении.

Что касается Владимира Якимова и Немиловского, то обстоятельства настоящего дознания указывают на отдельные эпизоды их преступной деятельности; и так как они ныне же привлечены

к другим делам, еще не оконченным, то и разрешение настоящего о них дела является преждевременным.

По изложенным соображениям и руководствуясь 1045 ст. Уст. Угол. Суд., я полагаю бы: разрешив настоящее дознание в административном порядке, принять нижеследующие меры:

1) относительно обвиняемой Анны Корба, ввиду осуждения ее в каторжные работы на 20 лет, дело прекратить; по отношению к Сергею Дегаеву, Галине Чернявской и Григорианцу дознание впредь до розыска его приостановить;

2) обвиняемых: князю Шервашидзе, Чрелаева, Кипиани, Меленчук, Шио Давыдова, Элиозова, Нанияшвили и Шепелева выслать на жительство под надзор полиции в одну из местностей Западной Сибири сроком на три года;

3) бывшим офицерам Мингрельского полка: Алиханову, Цицианову, Липпоману, Держановскому, Макухину, Митнику, Вачнадзе и Анисимову, а также дворянину Павлу Якимову вменить в наказание прежнее содержание под стражею и из них Липпомана, Цицианова, Алиханова и Павла Якимова отдать под надзор полиции на три года; Макухина и Держановского—на два года; Митника и Вачнадзе—на один год, Анисимова же, в виду оказанных им услуг, от всякой ответственности к сему делу освободить;

4) супругов Кузьминых отдать под надзор полиции на два года;

5) относительно Владимира Якимова и Немиловского отложить разрешение сего дела впредь до окончания других производящихся о них дел. Таким же образом отложить разрешение дела и относительно Антонова впредь до окончания о нем производства, возбужденного в порядке 353 ст. Уст. Уг. Суд.;

6) обвиняемых Надежду Якимову и Мачавариани за отсутствием улик к их обвинению освободить от всякой ответственности;

7) присланное военно-прокурорским надзором для совокупного разрешения с настоящим дознанием дело по обвинению Анисимова в растрате казенных сумм, ввиду направления сего дела в административном порядке, передать военно-прокурорскому надзору и

8) настоящее дознание по утверждению сего заключения возвратить генерал-майору Серее для приобщения к другим делам о Немиловском и Владимире Якимове.

Составлено ноября 24 дня 1883 года в г. С. Петербурге.

Товарищ Прокурора С. Петербургской Судебной Палаты ДОБРЖИНСКИЙ.

[Ленинградское Отделение Центрального Архивного Управления (ЛОЦАУ). Дело департамента Министрства Юстиции Второго Уголовного Отделения, 1883 г. № 11312].

II

Н а ч а л ь н и к
Эриванского Губернского
Жандармского Управления
1 августа 1879 года.

№ 95.

г. Эривань.

В 3 отделение собственной
его императорского величества
канцелярии*.

Получено мною верное сведение, что в офицерской библиотеке при Эриванской местной кадровой команде находится запрещенная книга под заглавием: „Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования Н. Флеровского. С. Петербург, изд. Н. П. Полякова, 1869 года“.

А так как вышеуказанная книга значится в списке книг и брошюр, запрещенных к обращению в публике, приложенном к циркулярному предписанию одного отделения от 20 марта 1875 года за № 1135, то я на основании закона 19 мая 1871 года приступил к производству по сему предмету дознания.

О чем имею честь донести 3-му отделению собственной его императорского величества канцелярии.

Полковник ФЕДОРОВ
(Архив Революции СССР. III Отделение.
I Экспедиция, 1879 г., дело № 35.

III

Н а ч а л ь н и к
Эриванского Губернского
Жандармского Управления
7 августа 1879 года.

№ 98.

(г. Эривань)

Ур. Дарачичаг.

В 3 отделение собственной
его императорского величества
канцелярии.

В дополнение донесения моего от 1-го августа за № 95 имею честь донести: что при осмотре офицерской библиотеки при Эриванской местной кадровой команде мною найдены были и изъятые из оной следующие запрещенные к обращению в пу-

* Սույն փառաբանված արձանագրելի և վեղ ընդ. Դաշնիկի Դաբարիկայանը.
Մ. Ն.:

блике книги: 1) Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования Н. Флеровского. С. Петербург. Издание Н. П. Полякова 1869 года. 2) Сочинения Д. И. Писарева, часть 4-я, издание Павленкова. С. Петербург, 1867 года. 3) История Американских Соединенных Штатов. К. Ф. Неймана, т. 1, перевод с немецкого. С. Петербург. Издание О. И. Бакста, 1866 года. 4) Сочинения Фердинанда Лассалля в двух томах, перевод В. Зайцева, т. 1, С. Петербург. Издание Н. П. Полякова, 1870 года и 5) Отечественные записки за 1874 год, № 5.

При дознании по сему предмету, ни допросом офицеров, заведывавших библиотекою, ни забранною начальником упомянутой выше команды в делах оной справкою не могло быть выяснено, когда и кем именно были выписаны для библиотеки оказавшиеся запрещенными пять книг, или вообще каким путем книги эти сделались достоянием библиотеки. Из дознания видно, что книги для библиотеки выписывались по общему соглашению между собою офицеров команды и по утверждению списка предполагаемых к выписке книг начальником команды, а до сформирования оной командиром батальона и что со времени существования бывшего губернского батальона, преобразованного ныне в местную кадровую команду, в личном составе как начальников, так равно и подведомственных им офицеров произошло много перемен. Из данных, обнаруженных дознанием, не возможно прийти к убеждению, чтобы оказавшиеся в офицерской библиотеке запрещенные книги были выписаны со злонамеренною целью, и можно предполагать, что книги могли быть приобретены библиотекою без знания о том, что они запрещенные, и даже выписаны в то время, когда о запрещении этих книг к обращению в публичке не последовало еще распоряжения со стороны правительства.

Произведенное же дознание вместе с изъятиями из офицерской библиотеки запрещенными книгами мной препровождено на рассмотрение и дальнейшее распоряжение к прокурору Тифлисской судебной палаты сего числа за № 97.

Полковник ФЕДОРОВ

(Архив Революции СССР. III Отделение.
1-я Экспедиция, 1879 г., дело № 35).

Յ Ա Ն Կ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՅԵՎ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

1. Архив Революции и внешней политики (Москва), фонд департамента полиции: III, №№ 729 (1884 г.), 80 (1890 г.), 357 (1892 г.), 74 ч. 66 (1890 г.), 509 (1890 г.), 760 (1892 г.), 294 ч. 688 (1883 г.), 235 (1885 г.), 574 (1881 г.), 74 ч. 23 (1890 г.), 99 (1889 г.), 541 (1885 г.), 308 (1889 г.), 73 ч. 30 (1890 г.), 885 (1886 г.), 229 (1893 г.), 521 (1881 г.): V. № № 6365 ч. 2 (1885 г.), 2626 ч. 6 (1882 г.), 4885 (1884 г.), 3569 ч. 3 (1883 г.), 6365 (1885 г.), 1535 ч. 1 (1882 г.), 93 ч. 18 (1883 г.), 93 ч. 15 (1881 г.), 2254 (1882 г.).

2. Архив Революции и внешней политики, III отделение, канц. его императорского величества, 1-я экспедиция, 1879 г. дело № 35.

3. Архив Революции и внешней политики, III отделение, канц. его императорского величества, 3-я экспедиция, дело № 120.

4. Ленинградский центральный исторический архив, дела министерства юстиции, II уголовное отделение: 1879 г., № № 7663, 7813, 7671; 1882 г., № 9070; 1883 г., № 11312; 1885 г., № № 10826, 10878, 10882, 10892, 10838, 1886 г., № № 10165, 10211; 1887 г., № № 10069, 9948, 9988, 10118, 1888 г., № 11149; 1889 г., № 10860.

5. Ленинградский центральный исторический архив, фонд министерства юстиции, II уголовное отделение, дело № 11312 „О 28-ми лицах, обвиняемых в принадлежности к революционному кружку, образовавшемуся в гор. Тифлисе“. 1883 г.

6. Архив Музея революции Грузии, фонд № 36, дело № № 15, 17, 18, 34.

7. Дело Тифлисского губернского жандармского управления, 1884 г., № 116.

8. ՀիՍՀ Պետ. Կենտ. Արխիվ-Փոնդ. Канцелярия нач. глав. управл. гражданской частью на Кавказе, дело № 552.

9. Дело о распространении прокламации на армянском языке, 1885 г. տես ՀԿ(Բ) ԿԿԿ ԿԻԳ. Կոլաակցության Պատմության Ինստիտուտի արխիվում:

10. Գ. Ղարաջյանի անտիպ հոդվերը. տես ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի Պատմության և Նյութական Կոլեկցիայի Ինստիտուտի արխիվում:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

11. „Народная воля“. Социально-революционное обозрение. Женева, 1885 г. № 11—12.

12. „Вестник народной воли“. Революционное, социально-политическое обозрение, под редакцией П. Л. Лаврова и Л. А. Тихомирова. Женева, 1884—1886 г. г.

13. „Свободная Россия“ (La Russie Libre). Под редакцией В. Л. Бурцева и Вл. Дебогория—Мокриевича. 1889 г. №№ 1—3.

14. „Былое“. Журнал, посвященный истории освободительного движения. 1906 г. т. VIII. „К истории народо-вольческого движения среди военных в начале 1880-х г. г.“.

15. „Былое“. 1906 г. VII. Воспоминания Ад. Бяловецкого „Из прошлого“.

16. „Былое“. 1906 г. VIII. И. Л. Манучаров, „Эпизод из жизни в Шлиссельбургской крепости“.

17. „Былое“. 1907 г. III. А. Бах. „Воспоминания народо-вольца“.

18. „Былое“. 1907 г. VIII—IX. И. С. Джабадари, „Процесс 50-ти“ (Всероссийская социально-революционная организация. 1874—77 г. г.).

19. „Былое“. 1924 г. XXV. Статья Б. Федорова „Иван Окладский в Тифлисе“.

20. „Каторга и ссылка“. Историко-революционный

вестник. Издание Всесоюзного общества политкаторжан. Москва, 1925 г. I (14). Статья С. Багоцкого „Возвращение в 1917 г. полит. эмигрантов из Швейцарии в Россию“.

21. „Каторга и ссылка“. 1927 г. V (34). Статья В. Николаева „Сибирская политическая ссылка и изучение местного края“.

22. „Каторга и ссылка“. 1928 г. VI (43). Автобиография Г. Чернявской—Бохановской.

23. „Каторга и ссылка“. 1929 г. XI (60). Статья П. Пешекерова „Рабочий-народоволец Г. Г. Рудометов“.

24. „Каторга и ссылка“. 1929 г. XII (61). Статья П. Анатольева „Из террористической практики народовольцев второго призыва“.

25. „Каторга и ссылка“. 1931 г. II (75). Статья С. Валк „Распорядительная комиссия и „Молодая партия Народной воли““.

26. „Красный Архив“. 1927 г. XX. „Письма Г. Ф. Здановича“.

27. „Красный Архив“. 1930 г. 40. „Доклады ген. ад'ют. Дрентельна Александру П.“.

„Пути революции“. Историко-революционный журнал Всеукраинского Совета Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. Харьков, 1926 г. т. т. II, III. Статья А. Макаревского „Политическая ссылка 1888 года“.

29. «Մշակ», 1875 թ., № 31.

30. «Հնչակ», 1887 թ., № 1.

31. «Ասպրեդ», 1920 թ., № 626.

32. «Գործ», 1882 թ., № 1.

ԱՌԱՆՁԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

33. Ленин. Собр. соч. т. т. I, II.

34. Сталин. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Москва, 1934 г.

35. Краткий курс истории ВКП(б). Москва, 1938 г.

36. Предисловие Г. В. Плеханова к „Истории революционного движения в России“ Туна, изд. ГИЗ. Москва, 1920 г.

37. Я. М. Ярославский. Разгром народничества. Москва, 1937 год.

38. В. Г. Короленко. Письма. (1879—1887 г.), том I. Харьков, 1923 г.

39. В. Г. Короленко. Дневник. С 1881 г. по 1903 г. т. т. I—IV. См. Полное собрание сочинений В. Г. Короленко. ГИЗ Украины. 1925—1930 г. г.

40. В. Г. Короленко. История моего современника. Книга третья и четвертая. Гослитиздат, Москва, 1938 г.

41. Вера Фигнер. Запечатленный труд, том I. Москва, 1933 г.

42. Вера Фигнер. Полное собрание сочинений, т. т. I—VI. Москва, 1929—1930 г. г.

43. А. В. Прибылев. Записки народовольца. Воспоминания о 1870—1880-х г. г. Москва, 1926 г.

44. А. Прибылева—Корба. „Народная воля“. Воспоминания о 1870—1880-х г. г. Москва, 1926 г.

45. Л. Г. Дейч. Русская революционная эмиграция 70-х г. Петербург, 1920 г.

46. И. И. Попов. Минувшее и пережитое. Воспоминания за пятьдесят лет, часть I-я. Ленинград, 1924 г.

47. А. Н. Бах. Записки народовольца. Москва, 1926 г.

48. О. Ерманский. Из пережитого (1887—1920 г. г.), с предисловием П. Лепешинского. Москва—Ленинград, 1927 г.

49. М. Ю. Ашенбреннер. Военная организация „Народной воли“ и другие воспоминания (1860—1904 г. г.). Редакция Н. С. Тютчева. Москва, 1924 г.

50. В. Богучарский. Активное народничество семидесятых годов. Москва, 1912 г.

51. В. Богучарский. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х г. г. XIX в. Партия „Народная воля“, ее происхождение, судьба и гибель. Москва. 1912 г.

52. Г. Туманов. Характеристика и воспоминание. Тифлис, 1913 г.

53. С. Аркамед. Первая группа армян-революционеров на Кавказе. Закнига. Тифлис, 1929 г.

54. Л. Меньшиков. Охрана и Революция. К истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. Том. I. Москва, 1925 г.

55. Е. Колосов. Государева тюрьма—Шлиссельбург. По официальным данным. Предисловие Н. А. Морозова. Второе дополненное издание. Москва, 1930 г.

56. Н. Виташевский. Первое вооруженное сопротивление. Первый военный суд. Издание „Донская Речь“. 1906 г.

57. В. С. Панкратов. Жизнь в Шлиссельбургской крепости. 1884—1898 г. г. Примечания Р. М. Кантор. Петербург, 1922 г.

58. В. А. Анзимиров. Крамольники. Хроника из жизни радикальных кружков семидесятых годов. Москва, 1907 г.

59. С. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Предварительный список русских писателей и первые о них справки. Петербург, 1915 г.

60. Н. К.—н. Материалы для истории ссылки в Степной край. Записки семипалатинского подотдела Западно-сибирского Русского Географического общества. Семипалатинск. 1923 г., выпуск XIX.

61. „История классовой борьбы в Закавказье“. Сборник статей и материалов, книга первая. Тифлис, изд. ЗКУ, 1930 г.

62. „Литература партии „Народная воля“, „Листок „Народной воли“, „Рабочая газета“, Документы, под редакцией А. В. Якимовой—Диковской, М. Ф. Фроленко, М. И. Дрея, И. И. Попова, Н. И. Ракитникова, В. В. Леонovichа—Ангарского. Москва, 1930 г.

63. „Народовольцы после первого марта 1881 г.“. Сборник статей и материалов, составленный участниками

народовольческого движения. Под редакцией А. В. Якимовой—Диковской, М. Ф. Фроленко, И. И. Попова, Н. И. Ракитникова и В. В. Леоновича—Ангарского. Москва, 1928 г. Статьи Н. Светловой „Провал народовольческих кружков в Тифлисе в 1882 г.“ и К. Терешковича „Несколько слов по поводу воспоминаний М. Р. Гоца“.

64. „Народовольцы 80—90-х г.г.“. Сборник статей и материалов, составленный участниками народовольческого движения. Под редакцией А. В. Якимовой—Диковской, М. Ф. Фроленко, И. И. Попова, Н. И. Ракитникова и В. В. Леоновича—Ангарского. Москва, 1929 г.

65. „Народовольцы“. Сборник III. Составлен участниками народовольческого движения. Под редакцией А. В. Якимовой—Диковской, М. Ф. Фроленко, М. И. Дрея, И. И. Попова, Н. И. Ракитникова, В. В. Леоновича—Ангарского. Москва, 1929 г.

66. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. Издание Всесоюзного Общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. Москва, 1931—1934 г. г. Том II, выпуск 3, 4. Том III, выпуск 2.

67. „Хроника социалистического движения в России“, 1878—1887 г. г. Официальный отчет. Москва, 1906 г.

68. Государственные преступления в России в XIX в. Сборник из политических процессов и других материалов, относящихся к истории революционных движений в России. Составлен под редакцией Б. Базилевского (В. Богучарского), т. т. II, III. 1906 г.

69. Энциклопедический словарь Русского библиографического института. Гранат, 7-ое издание. 5 и 6 выпуски 40 тома. Автобиографии революционных деятелей русского социалистического движения 70—80-х г. г. с примечаниями В. Н. Фигнер.

70. Գ. Ղարաջյան. Անցյալի հիշողություններէց, Թիֆլիս, 1918 թ.:

71. Գ. Ղարաջյան. Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում, Թիֆլիս, 1927 թ.:

72. Գ. Ղարաջյան. (Ս. Տ. Արկումեդ). Սանդալը և նրա վեպերը, Թիֆլիս, 1930 թ.:

73. Յե. Ֆ. Բ. Միֆայելյան, Բազու, 1917 թ.:

74. Լեո. Թյուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատ. 1, 1934 թ.:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբայել 28
 Աբելյան Ներսես 22
 Ադամյան Թամարա 21, 22
 «Ադատության ավետարներ» (Թերթ) 22
 Ազարով Աբխաթարև Կոստանտինովիչ 53
 Ալեքսանդր II 19
 Ալեքսանդր III 19, 50, 62
 Ալեքսանդրյան այգի 49
 Ալեքսանդրով (այժմ՝ Լենինական) 14, 47, 48
 Ալիբեկյան Պ. 14, 20
 Ալիբեկյան Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ 46, 47, 49, 50, 54
 Ալիբեկյան Կոստանտին 54
 Ախալցխա 28
 Ադամալյան 61
 Ադա-սու (գյուղ) 53
 Ամերիկա 41
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 48
 Այվադյան Դավիթ Միքայելի 18, 38
 Անդրկովկաս (Заквказье) 5, 6, 7, 11—19, 22—25, 29—41, 43, 44, 46, 49—53, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 67, 68, 70—75
 Անխիմով Ֆեոդոր Պետրովիչ 46, 53, 54
 Անտոնով Ալեքսանդր Պավլովիչ 46, 47, 49, 50, 52
 Անտոնովիչ 17
 Աշմերբերեն 46
 «Ասպարեզ» (լրագիր) 41, 42
 Ավալով Գրիգոր 27

Արաղյան Գրիգոր 21
 Արդաստնով Ալեքսեյ 26
 Արխանգելսկ 26
 Արծրունի Գրիգոր 42
 Արզումբյան Ալեքսանդր (Յերկայ-նարազուկ) 71
 Արզումբյան Պավել 21
 Արևմտյան Սիբիր 71

Բագու 17, 22, 51, 58, 61, 68, 69
 Բաղրաձև 19
 Բաթում 37
 Բալասանյան Համբարձում 14
 Բախ 69—71
 Բախտաձև Իլյա 29
 Բակունին 7, 15, 21, 58
 Բակրաձև Իոսիֆ 27
 Բակրաձև Կոնստանտին 28
 Բայրախտարով 38
 Բարդինա Սոֆիա 18—20, 30, 38, 40, 74

«Բարենդառակ ընկերություն» 14
 Բեկ-Մախմուդարով 21
 Բիկով Նիկոլայ 28
 „Былое“ 20
 Բողատենկով Յակիմ Ռոմանովիչ 69
 Բոգդանով Կառնեյ 69
 Բոխանովսկի 8
 Բրժոգովսկի Ադամ 29

Դաբայել Գրիգորի 28
 Դամկելիձև Անտիմոս 18
 Դամկելիձև Յեկատերինա 18
 Դանձակ 61

Դեռագաձե 25
 Դերցեն 15, 17
 Դյուխովսկոյ 38
 Դոբախիձե 34
 Դոբիշկաձե Պլատոն 29
 Դոբիշկաձե Վարլամ 29
 Դոգոբերիձե Դ. Վ. 17
 Դոգոբերիձե Ն. Վ. 16
 Դոգոբերիձե Վ. Լ. 17
 Դոգելիձե Սեմյոն Դեոբգի 34
 „Голос“ 20
 Դոշիյել 28
 Դորամով 20
 Դորի 36, 39, 53
 Դրեգորյան 49, 50
 Դրեգորյան (տես Դրեգորյան) 49
 Դավիդով Շիո Նդիմերովիչ 46, 55
 Դեգայել Սերգեյ 47, 50—52, 55
 Դեկանոզով Վասիլ 26
 Դեյիչ 8
 Դերժանովսկի Վլադիմիր Լյուդովիչ 47
 Դորբոժինսկի 46, 47, 49, 53, 55
 Դորբոլյուբով Ն. Ա. 17, 58
 Դոլգուշին 7
 Դուբենսկայա Յելենա Իվանովնա 51
 Դուբնիցկայա Յելենա Իվանովնա (տես Դուբենսկայա Յելենա Իվանովնա և Չերնյավսկայա Դավիդ) 51
 «Դրոբերա» 16

Ելիզով Ալեքսանդր Յասիլիչ 47, 55
 Երեստով Լուարսաբ 27
 Երեստով Միխայիլ 27

Զալյան Միքայել 22
 «Զակկինգա» 57
 Զավարյան Սիմոն 41, 42
 Զդանովիչ Գեորգի 18, 30, 38
 Զեդզենիձե Դավիդ 19, 28
 «Զեմլյա Ի Վոլյա» 43
 «Земля и Воля» 19

Զուգդիլի 34
 Թաբան Մոսկովի Դավիթ 28
 Թելիսի 16, 17, 18, 21, 22, 24—30, 31, 36—39, 41, 43, 45—48, 49, 50—61, 64—67, 69—71, 74, 75
 Թելավ 28, 39
 Թերեբ 28
 Թյուրքիա 32, 40
 Թումանովա Յե. Պ. 18, 30

Ժելյարով 44
 Ժնեյ 14, 17, 18, 20, 24, 32, 71

Իոսելյանի Գեորգի 29
 Իոսելյանի Իգնատի 19, 24, 26, 30, 38
 Իոսելյանի Յեգոր Իվանովիչ 29, 40
 Իսարով Յա. Պ. 15
 Իվանով 14

Լասալ Ֆերդինանդ 48
 Լավրով 7, 21
 Լեժավա Թեյմուրազ 29
 Լենին Վ. Ի. 8, 9, 59
 Լենինական 14
 Լենինգրադ 46
 Լեո (Առաքել Բաբախանյան) 72
 Լեվաշով 34
 Լեպոման Իոսիֆ Ֆելիցիանովիչ 46, 47, 49, 50

Լոլուա Իոսիֆ 34
 Լոնգոն 53
 Լոշենիկով 68
 Լոպատին Գերման 21, 69
 Լոսաբերիձե Վասիլի 29, 30
 Լորդկիպանիձե Անտոն 29, 30
 Լորդկիպանիձե Կիր. Բեթ. 17
 Լորիս Մելիքյան (Բժիշկ) 41, 42

Խանքենդ 21
 Խարկով 18, 19, 51, 68
 Խեթի 34
 Խիմշիյել Իվան 27

Խորհրդային Միութիւն 5
 Խուզարկի Գրեգոր 19
 Խուզարկի Նիկոլայ 18, 28
 Խոնդածե Ս. 25
 Խրիստափորով 33, 34, 36, 37
 Ծատուրյան Ալեքսանդր 61
 Ծերեթիլի Գեորգի Յա. 14, 16, 20
 Ծվերածե Իոսիֆ 27
 Կալանդաճե Արսեն 26
 Կալիֆորնիա 41
 «Կանտորա հայրենյաց սիրո» 14
 Կալիլին (տես Շեպելյով Սերգեյ Նիկիտիչ) 47
 „Кавказ“ 22
 Կեզելի Դավիդ 25
 Կիկոճե Իսիդոր 29, 30, 31, 40
 Կիլի 19, 20, 45, 57, 68
 Կիլիանի Կոստանտին 27, 45, 46, 55
 Կիլիանի Միխայիլ 24, 29—31
 Կիլիանի Միխայիլ Կայզարովիչ 46, 47
 Կիլիանի Յելենա 27
 «Կոլոկոլ» 17
 Կոլոտեկովիչ 44
 Կոչակիճե 18
 Կովկաս 16, 17, 19, 22—24, 28, 36, 45, 50, 51, 53, 58, 65, 66, 71
 «Կովկասցիներ» — „Кавказцы“ (անլեզալ խմբակ) 5, 6
 Կորբա Աննա 43, 45—50, 55, 75
 Կորոլենկո Վ. Գ. 19, 26
 Կուզմին Ալեքսեյ Լալրենտայովիչ 47
 Կուզմինա Վարվառա Լալրենտայովնա 47
 Կուզմիններ (ամուսիններ) 55
 Կվյատկովսկի Ա. 21
 Կրայնսկի 20
 Կրիլով-Վոսկրեսենսկի 70
 Կրիսյան Արսեն 14
 Կրոնշտադտ 44
 «Համառուսական սոցիալ-Կեդ. կադ-

մակերպութիւն» 18, 19
 Հայաստան 20, 22
 «Հայրենասերներ Միութիւն» 22
 «Հնչակ» (հնչակյանների որդան) 71, 72
 Հովհաննիսյան Միքայել (Նար-Դոս) 61
 Հարաքիլիսա (այժմ՝ Կիրովական) 14
 Հարաշյան Գեորգ (Ս. Տ. Արկումեդ) 57, 58, 60—62, 64, 65
 Հարդաշյան Ստեփան Արտեմի 18, 26, 38
 Մալաֆեյսկ 31, 40
 Մալուճյան Խաչատուր 57, 58
 Մալովկաճե Իվան 25
 Մակայել Ալեքսանդր 26
 Մակայել Իոսիֆ 26
 Մակուխին Ալեքսանդր Գրիգորիովիչ 47
 Մամիկոնյան Կոստանտին Պետրոսի 18
 Մայսուրաճե Սեմյոն 28
 Մանուշարյան Հովհաննես 22
 Մաշովարիանի Իլյա Դիմիտրովիչ 46, 55
 Մարգանիա Ալեքսանդր 29
 Մարկուզեն Մ. Յու. 28
 Մեկենչուկ Վիկտոր Սելվեստրովիչ 47, 53, 54, 55
 Մելիքյան 69
 Մելիքյան Կոստանտին 57, 58
 Մեսի 20
 Մեսի Իվան 29, 30
 Մեսի Սերգեյ 29, 30
 Միխայիլ Ա. 50
 Միկելաճե 19
 Մինգրելիա 36, 39
 Մինսկ 45
 Միտիլին Յակով Յեպիֆանովիչ 47
 Միրզոյան Գարո 57

Միրաով (տես Լալրով) 58
 Միքայելյան Գրիգորի 57, 61
 Միկելով Նիկոլայ 28
 Մուլոբրևով Սաֆրոնի 27
 Մշակ (լրագիր) 42
 Մոզզով 27
 Մոսկվա (Москва) 13, 14, 15, 17—19, 21, 22, 24, 30, 32, 37, 38, 44, 53, 68, 70, 71, 74
 Մոսկվայի Պետրովսկայա Հողագործական Ակադեմիա 21, 27, 30, 61
 Մուրզայան Մելքոն 19
 Յախնեկ Պավել 27
 Յակիմով Պավել 55
 Յակովլևի Պավել Միխայիլովիչ 46
 Յակովլևի Վլադիմիր Միխայիլովիչ 46
 Յակովլևի Նադեժդա Սեմյոնովնա 46, 55
 Յարմո (Ярмо—գաղտնի խմբակ) 5, 6, 20
 Յելիզավետով (այժմ՝ Կիրովաբադ) 69
 Յելիսեյ 17
 Յեկատերինոսկով 28
 Յեչուբով 17
 Յեվանգուլյան Ալեքսանդր 28, 29
 Յեվրոպա 42, 59
 Յերեվան 22, 48
 Նադուճարի (գյուղ) 36
 Նալբանդյան Միքայել 15, 60, 61
 Նախիջևան 19
 Նանիշվիլի 24
 Նանիշվիլի Ալեքսանդր Թեյմուրազովիչ 28, 46, 47, 55
 Նարդնայա Վոլյա 44, 50—52, 56, 58, 68, 74
 «Նարդնայա Վոլյա» (Народная Воля) 8, 21, 42, 43, 45, 61, 66
 Նարդնայա Վոլյայի Գործադիր Կոմիտե 41, 42, 44, 55, 56, 74, 75

«Նարդնայա Վոլյայի Կարմիր խաչ» 51
 Նազիվով Կոստանտին 27
 Նեմիլովսկի Ալեքսանդր Իրենիովիչ 47, 55
 Նեմոլովսկի Ա. Գ. 53
 Նեյման Կ. Ֆ. 48
 Ներսիսյան Դավիթ 22
 Ներսիսյան (Թամարա Աղամյան) 21
 Նիկոլաճե Յեկատերինա 20
 Նիկոլաճե Նիկոլայ 16, 20, 29
 Նիկոլաճե Ուլա 20
 Նիկոլայի 45
 Նովգորոդ 45
 Նովո-Սարատովկա (գյուղ) 69
 Շահ-Թախտինսկի 19
 Շահնազարյան 19
 Շամշադին 69
 Շանայի Իբրահիմ 28
 Շավիշիլի 37
 Շեպելյով Սերգեյ Նիկիտիչ 47, 48
 Շերվաշիճե Մարիա Ալեքսանդրովնա 46, 50, 55
 Շիուկով Շիո 25, 29
 Շիսեբուրգյան ամրոց 55
 Շուկով 30
 Շուշի 21
 Շումկով Լեոնիդ 27
 Շվեյցարիա 53
 Շվեյցով Սերգեյ 26, 38
 Շարոմբերգ 44
 Ոգարով 15
 Ոգեսա 19, 21, 22, 45, 51, 68
 Ոգուրգեթ 26, 36, 39
 Ուլա Սոկրատովնա (Չերնիշևսկայա) 16
 Ուրով 28
 Ուրյով 45
 Ուկրաինա 68
 Ուսուրգաուրի Գեորգի 27

Զայկովսկի 7
 Զեկոնի Միխայիլ 18, 38
 Զերկեզով Լեվան 26
 Զերնիշևսկի Նիկոլայ Գավրիլովիչ
 15—17, 39, 58
 Զերնյովսկայա Գալինա 47, 51—55
 Զիչնաձե 29, 30
 Զիչուա Կոնստանտին 29
 Զոկլայել 25, 45, 46, 55
 Զրեկլայել Ստեպան Ֆեոդորովիչ
 28, 47

Պալենով Ռոման 26
 Պանտելեյել 17
 Պետերբուրգ (Петербург) 5, 6,
 15—19, 21, 24, 26—32, 37, 38,
 41, 44, 46—49, 51, 53, 55,
 58, 68
 Պետերբուրգի Տեխնոլոգիական Ինս-
 տիտուտ 26
 Պետրոսյան Ալեքսանդր (Սանդալ)
 57, 66
 Պետրով 50
 Պետրովսկ (այժմ Մախաչկալա) 71
 Պիոտրովսկի 17
 Պիոտրով Դ. Ի. 48
 Պլեխանով Գ. Վ. 59

Ջաբաղարի 14, 18, 20, 30, 38
 Ջորջաձե Իսրայիլ 27
 Ջորջաձե Սոֆիա 27

Ռաչ 36
 Ռարոկ Խրիստինա 27
 Ռեզնիկով 38
 Ռոզաչել 44
 Ռոմանովներ 13
 Ռոստոմով Իվան 28
 Ռոստով 18, 19, 70
 Ռուսաստան (Россия) 8, 10—13,
 15, 17, 18, 20, 21, 24, 30, 32,
 33, 38, 48, 52, 53, 56, 57, 59,
 62, 63, 65, 68, 72, 73, 75

Սամազով Վասիլ 26
 Սարաջել Ալեքսանդր 14
 Սարգիսբեկյան Սմբատ 61
 Սաֆարյան Արշակ 18, 27, 29
 Սաֆարյան Ուլա 18, 27, 29,
 Սաֆարյան Վարվառե 27, 29
 Սեն-Սիլրի վարժարան 42
 Սերբերյակով 46
 Սերբերյակովա Լյուբով 27
 Սիլբեր 19, 55, 68
 Սլոնսո 28
 Սմբատյան 20
 Սնեգիրովա Ա. 25, 29, 46
 Սոխոյել Դիմիտրի 27
 «Սովրեմեննիկ» 16, 17
 Սուդեյկին 51
 Սուխանով 44
 Սոֆիա Անդրեյեվնա 21
 Սպանդարյան Սպ. 42
 Սվետլովա Վ. Ի. 46
 Ստալին 13
 Ստավրոպոլ 27
 Ստեպանովնա Վարվառա (Աննա
 Կորբա) 45, 49
 Ստեֆանովիչ 8

Վաչնաձե Լեվան Ալեքսանդրովիչ 47
 Վերմիշյան Ալեքսանդր 28, 29
 Վլադիկավկազ (այժմ՝ Որջոնիկիձե
 քաղաքը) 27, 39
 Վլասով Անդրեյ 68, 69
 Վորոնեժ 27
 Վրաստան 25, 26, 29, 39, 46, 74

Տաճկաստան 32
 Տամարելսկի 28
 Տելալով 50
 Տեր-Գրիգորյան (տես Գրիգորյան)
 42, 47
 Տեր-Գրիգորյան Սմբատ 49, 54, 55
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 42
 Տիկոմիրով Լեվ 62, 71
 Տկաչով 7, 21

Туманов Г. 17
 Тун 59

Յիցիանով Արշիլ Իվանովիչ 18, 30,
 38, 47, 49, 50
 Յիվետաձե Ալեքսանդր 28
 Յյուրիխ (Цюрих) 5, 6, 17, 18, 20,
 24, 32

Փարիզ 54, 61, 71
 Փիլոսոֆյան Ալեքսանդր 19
 Փոթի 17, 54
 Փուրցեկաձե Անտոն 28, 30

Փուրցեկաձե Դավիդ 26
 Փուրցեկաձե Կոյսոսրո 28

Քանանյան 19
 Քոչարյան Հակոբ 41, 42
 Քուսթախ 24, 25, 27, 28, 30, 31,
 34, 36—40, 54

Ֆեոդորով 48
 Ֆիզներ Վերա 44
 Ֆլերովսկի Ն. 48
 Ֆ. Յե. 58

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ինստիտուտի կողմից	5
2. От института	6
3. 1870—1880-ական թվականների նարոդնիկությունը և Անդրկովկասի սի ազդեցությունը ինտելիգենցիան	7
4. 1875—1876 թ. թ. նարոդնիկական կազմակերպությունը	24
5. 1879—1880 թ. թ. նարոդնիկական խմբակը	41
6. 1881—1882 թ. թ. նարոդովոլյան զինվորական խմբակը	44
7. 1882—1883 թ. թ. կազմակերպված խմբակը	57
8. 1884—1885 թ. թ. Անդրկովկասում նարոդնիկական խմբակներ ստեղծելու փորձերը	68
9. Ամփոփում	73
10. Резюме	76
11. Приложение	
ա. Заключение прокурора С. Петербургской Судебной Палаты Доброжинского	79
բ. Отношение Нач. Эрив. Губернск. Жандармского Управл. от 1 августа 1879 г. № 95	
գ. Отношение его же от 7 августа 1879 г. № 98	103
12. Ցանկ արելիվային նյութերի, զրահանություն և հատուկ անուն- ները	105

Պատ. խմբագիր՝ Ս. Բ ու զ ու մ յ ա ն

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ ա ն ու կ յ ա ն

Սրբագրիչ՝ Մ. Ջ ա տ ի կ յ ա ն

Կոնսրոլ սրբագրիչ՝ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն

Հանձնված և արտադրության 9/VI 1940 թ.

Ստորագրված և տպագրության 19/VIII 1940 թ.

ՎՖ456. պատվեր № 151, Հրատարակչ. № 67, տիրաժ 1500

Արմֆանի հրատարակչության տպարան, Յերեան, Լենինի փ. № 67.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0403973

ԳԻՆԸ 6 ՌՈՒԲ.

4549